

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікована наукова праця
на правах рукопису

ВОЛОШЕНЮК ГАЛИНА БОГДАНІВНА

Прим. № ____

УДК 342.81

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЖЕРЕЛА ВИБОРЧОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ**

Спеціальність 081– “Право”
Галузь знань 08 “Право”

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Г.Б. Волошенюк

Науковий керівник :
МАРЦЕЛЯК Олег Володимирович
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Ужгород – 2020

АНОТАЦІЯ

Волошенюк Г.Б. Джерела виборчого права України: проблеми теорії та практики. – *Кваліфікована наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – “Право” (галузь знань 08 “Право”). – ДВНЗ “Ужгородський національний університет”, Ужгород, 2020.

У дисертації проведено теоретично-прикладне дослідження джерел виборчого права України. Зроблено висновок, що джерела виборчого права є складовою системи джерел конституційного права України, під якими слід розуміти здійснену Українським народом чи повноважними органами публічної влади України зовнішню форму об’єктивізації конституційно-правових норм, що визначають і регулюють суспільні відносини, які складають предмет галузі конституційного права України, мають загальнообов’язковий, комплексний та універсальний характер, є основою і виконують інтеграційну функцію національної правової системи, виступають нормативним підґрунтям для формування інших галузевих систем джерел права, представлені широким колом і різноманітними складовими правових форм та адресуються особливим адресатам – суб’єктам конституційно-правових відносин.

Встановлено, що виборче право України знаходить своє правове оформлення у виборчому законодавстві, яке складається з різних груп нормативних актів і являє собою нормативний комплекс – систему джерел виборчого права. Самі джерела виборчого права України характеризуються такими рисами, як: вони є зовнішньою формою об’єктивізації правових норм; за сутністю та змістом безпосередньо виражають зміст норм, що регулюють сферу правових відносин, що виникають у галузі формування представницьких органів публічної влади і вони безпосередньо спрямовані на реалізацію народного суверенітету; отримують своє правове визнання в результаті специфічної правотворчої діяльності органів публічної влади; забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством;

мають політичний характер; об'єднують як матеріальні, так і процесуальні норми тощо.

Здійснено розгорнуту класифікацію джерел виборчого права України за різноманітними критеріями (змістом, колом суб'єктів правотворення, ієрархією, юридичною силою, національною приналежністю, ступенем деталізації, територією та часом дії, місцем і роллю у правовому регулюванні, формою правового буття та ін.).

Охарактеризовано окремі джерела виборчого права України: Конституцію України, міжнародно-правові акти, Виборчий кодекс України та виборчі закони, підзаконні нормативно-правові акти.

Зроблено висновок, що для України, як й для більшості інших країн, основоположна роль в системі джерел виборчого права належить Основному Закону, яким закріплені основні засади конституційного регулювання виборів. Автор звертає увагу на специфіку такого джерела виборчого права України, як рішення Конституційного Суду України та наголошує, що висновок про віднесення рішень органу конституційної юрисдикції до джерел права повинен бути не доктринальним, заснованим на думці провідних вчених, а закріпленим у правових нормах, і перш за все, на рівні Конституції України.

В роботі досліджуються міжнародні правові акти, які виконують подвійну функцію: 1) виступають міжнародними виборчими стандартами на основі яких формується національне виборче законодавство, 2) є джерелами виборчого права. Аналізуються міжнародні виборчі стандарти, які встановлені як на універсальному, так і регіональному рівнях та знаходять своє втілення в міжнародно-правовому акті – особливому виді міжнародного нормативно-правового договору, спільному акті-документі двох або кількох держав, що містить норми права про встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків у різних відносинах між ними.

Автор розглядає роль виборчих законів як джерела виборчого права України, класифікуючи їх на профільні та суміжні виборчі закони. До першої групи – профільних виборчих законів відносяться Виборчий кодекс України і

закони України, які: регулюють організацію і порядок проведення виборів органів публічної влади або стосуються окремих інститутів виборчого права. Другу групу складають суміжні закони що пов'язані з виборчим процесом, однак не мають безпосереднього виборчого характеру.

В роботі аналізуються підзаконні нормативно-правові акти, потреба в використанні яких обумовлюється складністю суспільних відносин в сфері організації і проведення виборів, необхідністю більш конкретизуючого підзаконного нормативного регулювання. При цьому автор акцентує увагу на особливому місці в системі підзаконних нормативно-правових актів таких джерел виборчого права, як постанови Центральної виборчої комісії.

Ключові слова: джерела конституційного права, джерела виборчого права, Конституція України, міжнародні виборчі стандарти, міжнародно-правові акти, Виборчий кодекс України, виборчі закони, постанови Центральної виборчої комісії.

**Список опублікованих праць за темою дисертації,
в яких висвітлено основні наукові результати дисертації:**

1. Волошенюк Г. Б. Місце джерел виборчого права в системі джерел конституційного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. Т. 1. С. 72-76.

2. Волошенюк Г. Б. Міжнародно-правові акти як міжнародні стандарти і джерела виборчого права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2019. Випуск 59. Том. 1. С. 87-92.

3. Волошенюк Г. Б. Правова природа джерел конституційного права України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2019. № 8 (20). С. 98-104.

4. Волошенюк Г. Б. Сучасні проблеми імплементації рішень Конституційного Суду України у виборчій сфері. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 1 (volume 1). С. 65-72.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Чернописька Г. Б. Проблема кодифікації вітчизняного виборчого законодавства. *Від громадянського суспільства – до правової держави* : Тези доп. XIII Міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 р.). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 213-215.

6. Волошенюк Г. Б. Регіональні (європейські) міжнародні акти як джерела виборчого права України. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р.). Ужгород, Ужгородський національний університет, 2019. С. 244-249.

7. Волошенюк Г. Б. Судовий прецедент як джерело виборчого права України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конференції (м. Харків, 17 травня 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 42-44.

8. Волошенюк Г. Б. Стабільне виборче законодавство як фактор сприяння вітчизняній реформі у сфері децентралізації влади. *Децентралізація влади в Україні: перші кроки і перспективи подальшого конституційного забезпечення* : тези доп. міжн. круг. столу (м. Київ, 4 червня 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 32-35.

9. Волошенюк Г. Б. Роль інституцій громадянського суспільства у формуванні національного виборчого законодавства. *Правові засади взаємодії органів публічної влади з інституціями громадянського суспільства в Україні та зарубіжних державах* : тези доп. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 листопада 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 79-82.

SUMMARY

Voloshenyuk H. B. The sources of electoral law of Ukraine: problems of theory and practice. - *Qualification Scientific Work. Manuscript.*

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in 081 specialty - "Law" (knowledge area 08 "Law"). - State Higher Educational Institution Uzhhorod National University, Uzhhorod, 2020.

The dissertation provides a theoretical and applied research of sources of the electoral law of Ukraine. It has been concluded, that the sources of electoral law are the part of the system of sources of constitutional law of Ukraine, by which is meant as followed by Ukrainians or responsible authorities an external form of objectification of the constitutional norms, defining and regulating social relations, which are the subject of the constitutional law of Ukraine, are obligatory, integrated and universal, perform the integrating function of the national legal system, are the regulatory basis for the establishment of other specific sources of law, presented by a wide range and variety of components of legal forms and are addressed to particular recipients - subjects of constitutional relationship.

It has been established that the electoral law of Ukraine finds its legal registration in the electoral legislation, which consists of various groups of regulations and constitutes a legal complex - the system of the sources of suffrage. The sources of electoral law of Ukraine are characterized by such features, as they are the external form of the objectification of the law; directly expressing the contents of the rules governing the scope of legal relations arising in the field of formation of a representative public authorities and they are directly aimed at implementing popular sovereignty, get its legal recognition at the result of specific legal activities of public authorities; provided all measures of state influence, that provided by the current legislation; the norms are political in nature; combine both substantive and procedural norms, etcetera.

The detailed classification of the sources of electoral law of Ukraine was carried out by different criteria (content, subjects, hierarchy, legal power and national identity, the degree of detail, site and time of action, place and role of legal regulation, form of legal existence, etc.). The individual sources of electoral law of Ukraine was characterized: the Constitution of Ukraine, international legal acts, the Electoral Code and electoral laws, regulatory legal acts.

It has been concluded that for Ukraine, as for most other countries, a fundamental role in the system of sources of election law belongs to the Constitution of Ukraine, which enshrined the basic principles of the constitutional regulation of

elections. The author draws attention to the specificity of such a source of electoral law of Ukraine, as the decision of the Constitutional Court of Ukraine and notes that the conclusion on the attribution of the decisions of the body of constitutional jurisdiction sources of law must not be doctrinal, based on the opinion of leading scientists, and enshrined in legal norms, and above all, in the Constitution of Ukraine.

In this research, it has been investigated, that the international legal instruments serve a dual function: 1) act of international electoral standards, which form the basis for the national electoral legislation, 2) are the sources of the electoral law. Examines international electoral standards, which are installed on both universal and regional levels and reflected in international legal instrument - a special kind of international legal agreement, a joint act of two or more States, containing the law on the establishment, change or termination of rights and obligations in the various relationships between them.

It has been discovered the role of the electoral laws as the sources of electoral law of Ukraine, classifying them into relevant and related electoral laws, the first group - profile electoral laws include the Electoral Code of Ukraine and laws of Ukraine that regulate the organization and conduct of elections of public authorities or private institutions relate to suffrage. The second group consists of laws related to the electoral process, however, which are not directly have the electoral features.

In the scientific research, an author analyzes the normative-legal acts, the necessity of the use of which is determined by the complexity of social relations in the sphere of organization and holding the elections, more concrete normative regulation. The author focuses on the decisions of the Central Election Commission which takes a special place in the system of regulatory legal acts sources of voting rights.

Key words: the sources of constitutional law, the sources of electoral law, the Constitution of Ukraine, international election standards, international legal instruments, Electoral Code of Ukraine, electoral laws, decisions of the Central Election Commission.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ОНТОЛОГІЧНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ТА ЇХ ВИДІВ	18
1.1. Теоретичні основи визначення джерел конституційного права України.....	18
1.2. Правова природа джерел виборчого права та їх місце в системі джерел конституційного права України.....	46
РОЗДІЛ 2. ЮРИДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ВИБОРЧОГО ПРАВА УКРАЇНИ	76
2.1. Конституція України – визначальне джерело вітчизняного виборчого права	76
2.2. Міжнародно-правові акти як міжнародні правові стандарти і джерела виборчого права України.....	99
2.3. Виборчий кодекс України та виборчі закони в системі джерел виборчого права України.....	129
2.4. Місце і роль підзаконних нормативно-правових актів в системі джерел виборчого права України.....	149
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183
ДОДАТКИ	213

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Важливим фактором стану правової системи будь-якої держави є джерела права, які водночас виступають своєрідним індикатором її розвитку. Джерела права характеризують спрямованість змін, які відбуваються в суспільстві, визначають рівень демократизації суспільних відносин, місце людини, її прав і свобод у суспільстві та державі і цілий ряд інших чинників правового характеру. Це цілком стосується і джерел права України, які за своїм змістом спрямовані на формування України як демократичної, правової, соціальної держави. Серед цих джерел особливе місце займають джерела конституційного права України, правова природа яких найбільше засвідчує державницький характер і необхідність здійснення в нашій державі демократичних перетворень, запровадження у вітчизняну державно-правову практику вироблених світовою спільнотою стандартів сучасного конституціоналізму.

У зв'язку з цим актуалізується необхідність їх дослідження, а виокремлення проблеми конституційно-правового регулювання в Україні народовладдя, як основи формування та здійснення влади, участі народу у вирішенні питань, пов'язаних з формуванням представницьких органів публічної влади, привертає увагу до джерела виборчого права України.

Попри значну кількість досліджень, фундаментальних робіт, присвячених характеристиці джерел виборчого права взагалі та виборчого права України (це, зокрема, роботи відомих вітчизняних та зарубіжних вчених М.О. Баймуратова, М.Ю. Бисаги, Д.М. Белова, Ю.Б. Ключковського, О.В. Марцеляка, Ю.Р. Мірошниченка, В.Ф. Несторовича, В.Ф. Погорілка, І.В. Процюка, В.О. Серьогіна, О.В. Совгирі, М.І. Ставнійчук, О.Ю. Тодики, Ю.М. Тодики, В.Л. Федоренка, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, Л.М. Шипілова, А.О. Янчука та ін.) в науці конституційного права не вироблено єдиного підходу до їх розуміння та не розкрито належним чином проблеми їх системи, реалізації на

практиці і т. ін. Ці обставини дають підстави стверджувати про актуальність теми дослідження, його теоретичну і практичну значущість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2016-2020 роки, затвердженим Постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., Плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» у 2015 році, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 року № 213-р., а також плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» на 2015-2020 рр. Тема дослідження є складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у ХХ-ХХІ ст.», яка розробляється науковцями Ужгородського національного університету (номер державної реєстрації 0198U007793). Тема дисертації затверджена Вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет» 20 грудня 2018 р. (протокол № 12).

Мета і завдання дослідження визначаються високим рівнем актуальності порушеної проблематики, необхідністю вирішення низки теоретичних та практичних питань, пов'язаних з розумінням джерел виборчого права України. Кінцевою метою дослідження є, по-перше, удосконалення теоретичних конструкцій, що визначають правову природу джерел виборчого права України, по-друге, вироблення рекомендацій та формування комплексу пропозицій щодо вдосконалення чинного виборчого законодавства, його системи.

Для досягнення зазначеної мети в дослідженні були поставлені такі **завдання**:

- розкрити теоретико-правові підходи щодо визначення джерел конституційного права України;
- проаналізувати правову природу джерел виборчого права;

- з'ясувати місце джерел виборчого права в системі джерел конституційного права України;
- розкрити роль Конституції України як визначального джерела вітчизняного виборчого права;
- охарактеризувати місце міжнародно-правових актів в системі джерел виборчого права України;
- дослідити Виборчий кодекс України та інші закони, які виступають джерелами виборчого права України;
- дати наукову характеристику таким джерелам виборчого права, як підзаконні нормативно-правові акти;
- сформулювати та викласти власні пропозиції стосовно можливих шляхів удосконалення вітчизняного виборчого законодавства.

Об'єктом дослідження є джерела конституційного права України.

Предметом дослідження виступають джерела виборчого права України: проблеми теорії та практики.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. В основу дослідження закладений філософський метод діалектики. Для вирішення поставлених завдань використано також такі методи як логіко-семантичний, системно-структурний, формально-юридичний, порівняльно-правовий, функціональний та інші методи пізнання процесів і явищ.

З використанням логіко-семантичного методу поглиблено понятійний апарат категорій, які становлять предмет досліджуваної теми, зокрема вдосконалено розуміння таких термінів, як “джерела конституційного права України”, “система джерел виборчого права України”, “джерела виборчого права України”, “міжнародні виборчі стандарти” вироблено їх авторські визначення (підрозділи 1.1., 1.2., 2.2.). Формально-юридичний метод застосовано для аналізу взаємозв'язку таких правових категорій, як “джерела конституційного права України” і “джерела виборчого права України”; “міжнародно-правові акти” і “міжнародні виборчі стандарти”. (підрозділи 1.2.,

2.2.). Порівняльно-правовий метод використано для порівняння таких джерел виборчого права, як конституції і виборчі закони в розвинутих демократичних державах та Україні (підрозділи 2.1., 2.3.). Системно-структурний метод дозволив розглянути сучасні підходи до конституційно-правового регулювання системи джерел виборчого права та її окремих елементів (підрозділи 1.2., 2.2., 2.3., 2.4.). Функціональний метод дав змогу окреслити риси джерел конституційного права та джерел виборчого права взагалі та окремих джерел виборчого права зокрема (підрозділи 1.1., 1.2., 2.1., 2.4.). Метод аналізу та синтезу використовувався при дослідженні національного виборчого законодавства та розробці пропозицій стосовно його вдосконалення (підрозділи 2.1.–2.4.).

Кожен із охарактеризованих методів використано в органічному поєднанні з іншими, що дало змогу сформувати цілісну методологічну систему дослідження, яка в свою чергу обумовила всебічність, повноту та об'єктивність отриманих результатів.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дана дисертація є однією з перших спроб комплексного монографічного дослідження джерел виборчого права України. Результатом проведеного наукового дослідження стало формулювання низки принципово нових положень та удосконалень раніше запропонованих.

вперше:

- сформульовано концептуальний підхід щодо співвідношення конституційного і виборчого права України відповідно до якого виборче право являє собою підгалузь конституційного права;

- запропоновано авторську концепцію розуміння джерел виборчого права України через виокремлення таких рис: вони є зовнішньою формою об'єктивізації правових норм; безпосередньо виражають зміст норм, що регулюють сферу правових відносин, які виникають у галузі формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування і безпосередньо спрямовані на реалізацію народного суверенітету; отримують

своє правове визнання в результаті специфічної правотворчої діяльності відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування і втілюють в собі волю та інтереси Українського народу, національних правотворчих органів; забезпечуються всіма заходами державного впливу; мають політичний характер; мають комплексний характер; спрямовані особливим адресатам;

- вироблено бачення міжнародних виборчих стандартів, як узагальнення міжнародними організаціями накопиченого державами членами світового співтовариства демократичних цінностей у сфері організації та проведення виборів, їх втілення у міжнародних правових актах, що мають різну правову силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), які визначають демократичні принципи організації та проведення виборів, участь громадян у виборчому процесі, реалізацію ними свого права обирати і бути обраним до публічних представницьких органів влади, спрямовані на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів та норм виборчого законодавства, що дозволяє гарантувати проведення демократичних виборів в країні і, таким чином, реалізувати громадянам своє право на участь в управлінні державою;

- обґрунтовано, що найбільш ефективним засобом законодавчої регламентації вітчизняного виборчого права є кодифікація виборчого законодавства, в цьому аспекті наведено аргументи щодо необхідності удосконалення Виборчого кодексу України;

- запропоновано під підзаконним нормативно-правовим актом, як джерелом виборчого права, розуміти офіційний акт-документ, прийнятий у встановленому порядку уповноваженим органом публічної влади, державним органом, на основі та на виконання Конституції України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та виборчих законів України для гарантування реалізації виборчих прав громадян України і проведення демократичних виборів;

- обґрунтовано позицію щодо необхідності наділення Центральної виборчої комісії правом на конституційне подання щодо офіційного тлумачення Конституції України.

удосконалено:

- визначення системи джерел конституційного права України як нормативно-правових приписів суб'єктивно-об'єктивного характеру, що мають зовнішню форму і внутрішню будову, яка представлена системою субординаційних, різнопорядкових, взаємодіючих і пов'язаних між собою креативними, предметними і структурно-функціональними зв'язками елементами, які втілюють і юридично закріплюють волю народу і держави;

- дефініцію джерел виборчого права України – це сукупність нормативно-правових актів України, яка є результатом зовнішньої форми об'єктивації встановлених чи санкціонованих Українським народом або відповідними органами публічної влади виборчих норм, що регулюють сферу правових відносин, які виникають у галузі формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування і безпосередньо спрямовані на реалізацію народного суверенітету, мають комплексний, політичний характер, юридичну силу й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством;

- класифікацію джерел виборчого права України за такими критеріями, як: зміст (предмет правового регулювання), коло суб'єктів правотворення, ієрархія, юридична сила, національна приналежність, ступінь деталізації, територія дії, час дії, місце та роль у регулюванні, форма правового буття, чинність, традиційність для національної правової системи, характер волевиявлення суб'єктів правотворчості;

- класифікацію постанов Центральної виборчої комісії за такими критеріями, як: сфера реалізації (нормативно-організаційні, нормативно-методичні, нормативно-контрольні), суб'єкти прийняття (постанови, прийняті самостійно та постанови, прийняті спільно з іншими органами державної

влади), в залежності від встановлення законом (акти, прийняті на основі закону та акти, що встановлюють норми, не передбачені виборчими законами).

набули подальшого розвитку:

- наукові позиції щодо розуміння правової природи джерел права та доцільності використання паралельно двох термінів: “джерела (форма) права”, що дає змогу доволі повно розкривати багатоманітність цього явища;

- визначення джерел конституційного права України як здійсненої Українським народом чи повноважними органами публічної влади України зовнішньої форми об’єктивізації конституційно-правових норм, що визначають і регулюють суспільні відносини, які складають предмет галузі конституційного права України, мають загальнообов’язковий, комплексний та універсальний характер, є основою і виконують інтеграційну функцію національної правової системи, виступають нормативним підґрунтям для формування інших галузевих систем джерел права, представлені широким колом і різноманітними складовими правових форм та адресуються особливим адресатам – суб’єктам конституційно-правових відносин;

- теоретико-правове дослідження ознак джерел конституційного права України;

- порівняльно-правовий аналіз особливостей нормативно-правового закріплення виборів та виборчого права на рівні конституції зарубіжних держав та України, а саме: виборів, як форми безпосередньої демократії, суб’єктивного виборчого права, принципів виборчого права, виборчих систем, статусу вищого органу адміністрування виборчого процесу, деяких питань виборчого процесу тощо;

- науковий підхід, згідно з яким проблема становлення єдиної системи міжнародних стандартів має не тільки важливе теоретико-доктринальне, але й істотне прагматичне значення, оскільки на сьогодні ці стандарти не отримали своєї уніфікації, єдиного розуміння, що викликає труднощі для національного законодавця з точки зору їх законодавчого регулювання.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації сформульовані й обґрунтовані висновки і пропозиції, які дають можливість поглибити концептуальні основи розуміння джерел виборчого права України, охарактеризувати їх роль у реалізації народовладдя в Україні та інших державотворчих процесах. Отримані висновки і положення можуть бути використані:

- *у науково-дослідній діяльності* – для подальших наукових досліджень та характеристики джерел виборчого права, конституційно-правових засад виборів представницьких органів публічної влади в Україні;

- *у сфері нормотворчості* – для удосконалення положень Конституції України та законів України в сфері регулювання виборів відповідно до поданих у роботі пропозицій;

- *у навчальному процесі* – при викладанні навчального курсу “Конституційне право України”, “Державне право зарубіжних країн”, розробці та вдосконаленні спеціальних курсів. Матеріали дослідження, положення та висновки можуть бути використані в навчальній літературі, при підготовці навчальних програм та підручників з курсів “Конституційне право України”, “Державне право зарубіжних країн”, а також при підготовці методичних рекомендацій з цих курсів;

- *у практичній діяльності* – в роботі вітчизняних органів державної влади, місцевого самоврядування, формуванні правової культури політичних і громадських діячів та інших громадян України.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження обговорювалися та отримали апробацію в наукових доповідях на: XIII Міжнародній науково-практичній конференції “Від громадянського суспільства – до правової держави” (м. Харків, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми” (м. Харків, 2019 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей” (м. Ужгород, 2019 р.), Міжнародному круглому

столі “Децентралізація влади в Україні: перші кроки і перспективи подальшого конституційного забезпечення” (м. Київ, 2019 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Правові засади взаємодії органів публічної влади з інституціями громадянського суспільства в Україні та зарубіжних державах” (м. Київ, 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє висвітлення у дев’яти наукових публікаціях, в тому числі у чотирьох статтях, три з яких опубліковані в Україні у виданнях, визначених фаховими для юридичних наук, одна – у зарубіжному виданні, і п’яти тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з анотації, вступу, двох розділів, які містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить сторінки, список використаних джерел містить 281 найменування і займає 30 сторінок.

РОЗДІЛ I. ОНТОЛОГІЧНИЙ ТА АКсіОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ТА ЇХ ВИДІВ

1.1. Теоретичні основи визначення джерел конституційного права України

В теорії права поняття “джерело права” виникло і досліджується давно. Вперше воно було введено в обіг ще римськими юристами. Зокрема, Марк Туллій Цицерон в роботі “Про оратора” писав: “Для будь-кого, хто шукає основ і джерел права, одна книжечка XII таблиць вагою свого авторитету і безліччю користі воістину перевершує бібліотеки всіх філософів” [267, с. 113]. Також Тіт Лівій у своїй “Римській історії” назвав Закони XII таблиць джерелами всього публічного і приватного права, бо вони були базою тогочасного права для давньоримських правознавців¹ [136, с. 11].

Проте в якості наукової проблеми питання про правову природу джерел права виникло тільки в XIX ст. Першими проблемам теоретичного обґрунтування джерел тогочасного права приділяли увагу німецькі та австро-угорські правознавці. Зокрема, як стверджують В.І. Цоклан та В.Л. Федоренко, одними з перших у світовій юридичній літературі поняття “джерело права” обґрунтували представники історичної школи (Г. Гуго, Г. Пухта, К. Савіньї та ін.). Г. Пухта вважав, що все, усталене законом, видане конституційним порядком, має вже силу права, загальної, не заради змісту, а за формою виразу. Законодавча діяльність є одним із важливих завдань верховної влади, але полягає вона лише у вираженні загальної волі, що право виникає таким чином законним. Ідеї представників історичної школи щодо джерел права знайшли підтримку й інших європейських мислителів [269, с. 14] та юристів.

При цьому у юридичній науці мали місце різноманітні правові позиції щодо розуміння їх сутності. Так, дореволюційний російський вчений

¹ Хоча в науковій літературі це твердження піддається сумніву. Зокрема, думка про відсутність такої буквальної цитати в згаданому творі висловлювалася українським вченим В.М. Шаповалом на засіданні Вченої ради Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України 16 червня 2006 р. (Див.: [268, с. 13]).

Г.Ф. Шершеневич писав, що під терміном “джерела права” розуміються: а) сили, які створюють право, наприклад... воля Бога, народна воля, правосвідомість, ідея справедливості, державна влада; б) матеріали, які закладені в основу того чи іншого законодавства...; в) історичні пам’ятки, які колись мали значення діючого права; г) засоби пізнання чинного права [275, с. 368–369].

Н.М. Коркунов джерелами права уже вважав “форми об’єктивізації юридичних норм, які слугують ознаками їх обов’язковості, а також засобами пізнання права” (при цьому він застерігав від змішування понять джерело права як ознаки загальнообов’язковості норми з поняттям джерела як засобу пізнання, *fontes ex quibus notitia juris hauritur*, а також з поняттям історичної пам’ятки – значення, з яким, як правило, цей термін уживається в науках історичних) [132, с. 283]. Натомість Магазінер Я.М. вважав, що ті норми позитивного права, за якими верховна влада визнає загальнообов’язкову правову силу і які здатні породжувати права і обов’язки невизначеного числа громадян, утворюють офіційне право, яке і складає джерела права, тобто загальнообов’язкові форми вираження права і такими джерелами він називає закон, звичаєве право і практику державних установ і неправо, що стало вихідним пунктом нового правопорядку [149, с. 50], Л.І. Петражицький також писав, що джерела права – це звичаєве право, законне право і т.п. сутність не що інше, як саме право, види позитивного права, різновиди права [175, с. 513] .

Як справедливо зазначав О.Е. Лейст, на кінець XIX ст. джерелами права називалися найрізноманітніші матеріальні явища чи інші умови життя суспільства, які визначають “дух законів” чи волю правлячого класу (чи всього народу, державну волю і т.п.), нормативні акти і факти, на які посиляється сторона в юридичному спорі, доводячи обґрунтованість свого суб’єктивного права тощо [142, с. 26].

Збереглася різноманітність розуміння поняття “джерело права” і в радянській юридичній науці. Так, Кечек’ян С. Ф. у 40-х роках XX ст. у своїй доповіді “Радянське соціалістичне право та його джерела” відносив до джерел

права законодавство, соціалістичну правосвідомість, звичай, керівні роз'яснення Верховного Суду СРСР і стверджував, що джерелом права є специфічна “особлива” форма виявлення волі, що надає тим чи іншим правилам значення норм права [94, с. 4]. Його сучасники А.І. Денисов джерелом права вважав форми існування юридичних норм [64, с. 430], а С.О. Голунський та М.С. Строгович спосіб, яким правилу поведінки державною владою надається обов'язкова сила [54, с. 173].

Натомість О.П. Шебанов в 60-х роках ХХ ст. пропонував два підходи у розумінні правової природи джерел права: 1) для позначення різних актів державних органів, що встановлюють норми права або санкціоновані норми, що вже склалися у суспільстві; 2) джерела пізнання права стосовно законів, указів, рукописних пам'яток, археологічних даних, що дають змогу вивчати характер і зміст права різних історичних епох [273, с. 42]. Інший радянський вчений М.Д. Шаргородський писав, що термін “джерело права” прийнято вживати у формальному і матеріальному значеннях [169, с. 228]. А його сучасник Д.А. Керімов розрізняв право у двох його формах вираження: внутрішня форма – система права і зовнішня – джерело права. Звідси, на думку вченого, зовнішня форма правової норми – це вираження зовні її внутрішньоорганізованого змісту і, як правило, у науці цю форму називають формою вираження, нормативним актом чи джерелом права в так званому формальному змісті (закони, укази, постанови і т.д.) [92, с. 226].

У 80-х роках ХХ ст. доволі поширеною була концепція С.Л. Зівса, який відзначав, що джерело права є зовнішньою формою об'єктивації правової норми. При цьому, на його думку, лише об'єктивована норма є загальнообов'язковою, а її виконання забезпечується відповідними способами державного впливу і норма права не існує і не може існувати поза джерелом права – оболонки існування правової норми [80, с. 46].

В наш час, як пишуть В.І. Цоклан та В.Л. Федоренко також доводиться констатувати, що однією з найбільш важливих та водночас складних та неоднозначних проблем сучасної конституційно-правової науки є проблема

визначення сутності та змісту джерел цієї галузі права та виявлення їх юридичних властивостей [269, с. 10]. Їх позиція ґрунтується на твердженні російського теоретика-правознавця М.М. Марченка, який зазначає, що надзвичайну важливість для правової теорії та практики набувають дослідження питань поняття джерел права, їх структури і змісту, співвідношення джерел права з формами права, а також дослідження питань класифікації джерел права і їх системно-ієрархічної побудови, юридичної природи різних джерел і характеру їх співвідношення з іншими джерелами права тощо [156, с. 3].

Це відповідає дійсності. В сучасній науковій, навчальній та енциклопедичній правовій літературі даються різні трактування джерел права. Так, російський науковець Міцкевич А.В. пише, що джерело права – це зовнішня форма об'єктивації, вираження права чи закріплення нормативної державної волі [168, с. 230]. Його співвітчизники стверджують: М.В. Вітрук, що джерела права – це форма вираження і організації його структурних одиниць – принципів, норм і т.п. [108, с. 51]; Алексєєв С.С., що під джерелом права розуміється державні чи визнані нею офіційні документальні способи виразу та закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення [4, с.76]; В.М. Сирих, що джерела права є способами вираження і доведення рішень правотворчих органів про прийняття відповідних норм права до зацікавлених осіб [245, с. 109]. Інший російський вчений Зайцев О. В. визначає джерело права як зовнішню форму вираження внутрішнього змісту норм або правил поведінки, санкціонованих або встановлених державою для регулювання суспільних відносин [79, с. 16]. Т.В. Кашаніна та А.В. Кашанін вважають, що джерело права – це обставини, що викликають появу права, його дію, це ніби корінь, із якого росте міцне дерево, це об'єктивна реальність, тобто суспільні відносини, що розвиваються (спосіб виробництва, існуючі форми власності, соціальні зв'язки тощо), воля народу (в основі референдних норм), воля держави (в основі законодавчих норм), воля громадян (в основі корпоративних і договірних норм) [88, с. 75].

Серед російських науковців-дослідників цього питання хочеться ще назвати ще відомого вченого Р.А. Ромашова, який доволі детально вивчав проблему сутності джерел права і дійшов до висновку, що під джерелами права в різні історичні періоди представники різноманітних юридичних шкіл розуміли: суспільні відносини, що потребували регулятивно-охоронного впливу з боку держави (матеріальні джерела); ідеї, погляди, теорії, в яких відображається сутність соціально-правового регулювання (ідеальні джерела); сформульовані та прийняті в офіційному порядку приписи владного характеру (формально юридичні джерела); форми права; якість правової норми; своєрідний “резервуар”, в якому містяться правові норми; зовнішню форму вираження правових норм і т. ін. і при цьому він робить висновок, що джерело права – це форма юридичного закріплення і зовнішнього вираження правового припису [249, с. 215–217].

Не залишаються поза увагою онтологічні та аксіологічні аспекти розуміння джерел права і для українських вчених. Так, С.Л. Лисенко джерелами права вважає зовнішні форми права, тобто способи його зовнішнього виразу, завдяки яким право набуває офіційності та загальнообов'язковості. При цьому він відзначає, що категорія “джерело права” може мати два значення:

а) соціальні джерела права, до яких відносять насамперед соціальні відносини, що потребують правової регламентації, суспільну та індивідуальну правосвідомість тощо;

б) юридичні джерела права, тобто юридичні форми права [144, с. 146].

Вітчизняна вчена Пархоменко Н.М. під джерелом права розуміє зовнішню форму об'єктивації правової норми, яка тільки після об'єктивацій у певній формі стає загальнообов'язковою, а її реалізація забезпечується відповідними засобами державного примусу [172, с. 233], Погорілко В.Ф. та Федоренко В.Л. пишуть, що джерелами права є ті форми, в яких закріплюються загальнообов'язкові правила поведінки, правові норми, які, власне, складають об'єктивне юридичне право [178, с. 90], а М.І. Козюбра стверджує, що джерела

права у їх формальному розумінні – це спосіб зовнішнього вираження змісту правових норм, – своєрідний “резервуар”, з якого суб’єкти правозастосування черпають відповідні норми (правила) для вирішення справи [77, с. 153].

Автори одного з юридичних словників стоять на позиції, що джерело права – це спеціальний юридичний термін, що має три значення: сила, яка утворює правові норми; умови, що сприяють виникненню правових норм; джерело знань про право, тобто “вмістилище”, де містяться правові норми. Силою, яка утворює правові норми, є суспільство (народ) і держава. Первинним джерелом і держави, і права є народ. У суспільстві спершу формується потреба в тих або інших правових нормах, створюються соціальні норми. Народ – джерело державної влади – формує державні органи. Державні органи об’єктивують волю суспільства і видають нормативно-правові акти, які повинні відображати волю народу і підкріплюються примусовою силою держави. Основними формами права (джерелами права у формально-юридичному сенсі) вважаються: правовий звичай, юридичний прецедент; нормативно-правовий акт; нормативний договір [134, с. 263].

Можна і надалі продовжити перераховувати погляди вітчизняних і зарубіжних науковців щодо розуміння правової природи джерел права і вони знову ж будуть різнитися [39, с. 98-104]. Це пов’язано з тим, що сучасна юридична література доволі часто термін “джерело права” визначає у декількох аспектах:

1) джерело права визначається як джерело виникнення права як соціальної категорії. У значенні джерел права характеризуються пам’ятки історії, літописи, судові справи та звичаї, що існували історично, мають юридичний зміст та визначають основні напрями становлення права конкретної держави;

2) джерело права у генетичному розумінні характеризують як умови формування права, тобто фактори правотворчості та людської цінності, що безпосередньо впливають на процес формування та функціонування права (фактори, що обумовили появу права, поділяють на матеріальні (потреби

суспільства, обумовлені соціально-економічними потребами його розвитку) і ідеологічні (система уявлень суб'єктів про те, яким має бути право);

3) джерело права у юридичному значенні визначають як спосіб зовнішнього прояву права. Це текстуальні джерела права, які можна поділити на первинні (котрі є підставою для виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків: нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові прецеденти, релігійні норми, правові звичаї) і похідні (уточнюють зміст первинних: судова та адміністративна практика);

4) джерело права – це діяльність суб'єктів суспільних відносин, в результаті якої реалізуються їх потреби і задовольняються інтереси [250, с. 334–335].

О.Ф. Скакун звертає увагу, що термін “джерела права” в юридичній літературі використовуються в таких значеннях:

1) в матеріальному – економічні, політичні, соціально-психологічні, духовно-культурні умови, які породжують або об'єктивно обумовлюють виникнення правових норм;

2) в ідеологічному – правова і політична свідомість суб'єктів правотворчості; ідеї, концепції, теорії, закладені в основу правових норм;

3) в формальному (юридичному) – спосіб, яким державна влада надає правилу поведінки загальнообов'язкову силу, тобто спосіб втілення в закон волі політичних сил, які перебувають при владі;

4) в ретроспективному – спосіб пізнання історичних пам'яток права, даних археології тощо [230, с. 122].

Однак, на наш погляд, найбільш точно розбіжності у розумінні правової природи джерел права визначив Ж. Бержель, який пише, що невизначеність поняття і терміна “джерело права” часто виникає тому, що цим терміном прийнято одночасно позначати і змістовні, і формальні джерела. Це найрізноманітніші принципи: моральні, релігійні, філософські, політичні, соціальні, ідеологічні – ті, що керують позитивними правилами, слугують їхньою ідеологічною основою, тобто ті, що походять із філософії права. Це,

насамперед, творчі сили права, які є його сутнісними джерелами, і називаються вони так тому, що забезпечують норми матеріальною основою [65, с. 9].

З цією думкою варто погодитися, оскільки є цілий ряд науковців, які для позначення досліджуваного явища навіть використовують поняття “формальні джерела права”. Так, Тарановський Ф.М. запропонував визначення формального джерела права як причин або сил, які надають тим чи іншим правилам значення правових норм (зовнішні фактори, з якими пов'язується позитивація права) [246, с. 171–172].

Хоча варто наголосити, що окремі вчені не поділяють цей підхід. Вони заперечують традиційний поділ поняття джерел права на матеріальні і формальні, зазначаючи, що такий поділ в буржуазній правовій науці “перш за все пов'язаний з намаганням показати правостворюючий процес поза межами суспільної практики”, що суперечить положенням історичного матеріалізму, згідно якого матеріальні умови життя суспільства в кінцевому рахунку визначають не тільки зміст, але й форму права [136, с. 13].

Проте такі заперечення не отримали широкої підтримки з боку наукової громадськості. Як зазначає Н.М. Пархоменко: “Виникнення, розвиток та існування джерел права підпорядковується загальним закономірностям зв'язку форми та змісту. Це означає, що, по-перше, форма права і зміст права перебувають у діалектичній єдності та взаємодії; по-друге, форма права і його зміст виступають як дві різні площини, два різні зрізи права; по-третє, форма права та його зміст переходять одне в одне, тобто стосовно одних явищ правова дійсність виступає як форма, а щодо інших – як зміст, і навпаки; по-четверте, форма права є динамічною і перебуває в постійному русі та розвитку” [65, с. 10]. Д.А. Керімов також пише, що у праві зміст і форма – це не лише пов'язані між собою категорії, а й сторони одного і того ж правового утворення [91, с. 108; 90, с. 152].

Отже, використання терміну “джерело права” в контексті юридичного формалізованого прояву як документального носія правових норм дозволяє ототожнювати його з поняттям форми права. Адже, як відомо, за

позитивістською концепцією право є формалізованим, оскільки втілюється у певних формах. Як зазначається у науковій літературі глибина поняття “форми права” дає змогу аналізувати зміст правових приписів і має значення для дослідження правотворчості; розробка і вирішення питання форми права допомагають науці глибше і повніше розкрити сутність права кожного історичного типу, показати його роль у суспільстві, підвищити соціальну ефективність впливу права на суспільний розвиток; поняття “форма права” дає змогу пояснити різні форми й засоби правотворчості правильніше, ніж це зроблено в контексті “джерело права”; термін “джерело права” не можна застосовувати до актів держави, які роз’яснюють правові норми, вводять їх у дію, визнають такими, що втратили силу, мають нормативний характер, але не містять правових норм [273, с. 44].

Тому значна частина вчених ототожнюють джерело права із формою права. Зокрема на цій позиції стоять А.Б. Венгеров, який вважає, що поняття “джерело права” – це синонім поняття “форма права” [18, с. 340], В.І. Смолярчук, який досліджуючи цю проблему дійшов висновку, що під джерелами і формами права розуміють одне й те ж саме – спосіб, за допомогою якого одному і тому ж правилу поведінки надається обов’язкова сила [232, с. 12] та інші.

Відомий вчений правник С.С. Алексєєв, не ототожнюючи понять форми і джерела права, вважає, що нормативні акти є формою права тому, що здійснюють функцію юридичних джерел, тобто актів правотворчості. Як він зазначає, юридичне джерело, взяте у змістово-документальній формі, тобто як носій юридичних норм, виступає формою існування права [2, с. 123].

М.М. Марченко у своєму навчальному посібнику “Джерела права” порівнюючи поняття “джерело права” і “форма права”, доходить висновку, що при співпадінні цих категорій, терміни, що їх позначають, слід розглядати як ідентичні за значенням, як взаємозамінюючі. Але така ситуація можлива лише за умови, коли форма права вказує на те, яким чином організовано та виражений зовні юридичний (нормативний) зміст, а джерело – на те, які

юридичні та інші джерела, фактори визначають досліджувану форму права та її зміст [156, с. 57].

Натомість Є.І. Козлова та О.Є. Кутафін займають позицію узагальнюючого характеру, об'єднуючи поняття “форма права” і “джерела права”, виокремлюючи при цьому джерела права в матеріальному розумінні (фактори, що зумовлюють зміст права) та джерела права у формальному розумінні (правові акти) [100, с. 18]. Дещо подібна позиція і у Л.Н. Гранат, який пише, що у теорії права поняття “джерело права” розглядається у широкому і вузькому розумінні. У першому випадку – це причини та умови правотворення або генезу (походження) права; у другому – це спосіб закріплення та існування норм права або те джерело, з якого можна черпати норми права. Водночас він зазначає, що існує два різновиди широкого розуміння джерел права – матеріальний та ідеологічний і другий аспект прийнято називати формально-юридичним [58, с. 6–12].

Однак О.В. Радіонова вважає хибним цей підхід. Вона говорить, що у науці не має бути тотожних термінів, що визначають одне й те саме поняття. На її думку, замість того, щоб розглядати джерело права в “широкому” розумінні, обумовлюючи, що в цьому випадку маються на увазі соціальні фактори, умови і сам правотворчий орган, та джерело права у “вузькому” розумінні (формально-логічному), маючи на увазі конкретні результати формалізації, конкретні форми права (закон, правовий звичай, юридичний прецедент тощо), є сенс у першому випадку ввести термін “джерело права”, а у другому – “форма права”. При цьому під джерелом права О.В. Радіонова пропонує розуміти не всі соціальні фактори, а лише правостворюючі, що надають нормам поведінки статусу норм позитивного права, а під формами права – види формалізації правових норм [83, с. 9].

Потрібно зауважити, що є і інші противники ототожнення понять “джерела права” і “форми права”. Прикладом слугує позиція А.Ю. Калініна та С.О. Комарова, які пишуть, що незважаючи на багатозначність та невизначеність цих термінів, вони мають різну етимологічну природу, а саме:

джерело характеризує походження, генезис будь-якого явища, його початок; форма ж характеризує спосіб організації змісту, його зовнішній вияв. По-друге, ототожнення джерела та форми права призводить до необхідності спеціального розгляду різних за своєю природою явищ, починаючи від джерела (форми) як матеріальних умов життя суспільства, включаючи формально-юридичне розуміння цих термінів, і закінчуючи джерелом (формою) у сенсі пізнання історії розвитку права. Знайти спільні підстави для об'єднання вищезгаданих явищ навряд чи можливо, оскільки вони стосуються різних рівнів пізнання, а саме – наукового, тобто формально-юридичного аспекту питання (форми права), та філософського – питання генезису, походження права (його джерела) [84, с. 3].

Доволі цікавою в цьому плані є позиція С.В. Зівса, на думку якого, для позначення зовнішнього вияву норм права краще застосовувати термін “джерело права”. “У джерела права, - пише він, є важлива перевага: це термін спеціальний та умовний, він не претендує на вичерпну точність, але зручний у вживанні” [80, с. 21], та В.С. Нерсесянца, який стверджував, що розуміння терміну “джерело права” як форми права є умовним, оскільки це поняття може мати інше значення: соціальні чинники, безпосередню силу, що створює право; джерело інформації про право (законодавчі пам'ятки, підручники з права, доктринальне право тощо). Тому, на його погляд, визначення джерела права у формально-юридичному сенсі є дещо умовною угодою між юристами, що покликана створювати умови для уникнення багатозначності цього поняття [205, с. 265].

Взагалі поняття “форма” трактується як зовнішні межі предмета, що визначають його вигляд; зовнішній вираз явища, пов'язаний із сутністю, змістом; спосіб вияву дії; спосіб існування змісту; зовнішній вираз змісту [167, с. 693–694]. Виходячи з цього П.М. Рабінович трактує форму права як спосіб її внутрішньої організації, а також зовнішнього вираження змісту юридичної норми. Він зазначає, що оскільки юридичні норми мають стати відомими тим учасникам суспільного життя, поведінку, діяльність яких вони призначені

регулювати, то їх зміст має бути так чи інакше сконструйований та проявлений ззовні, об'єктивований, тобто виражений у певних знакових матеріальних “джерелах” [208, с. 125, 126].

Саме виходячи з такого розуміння форми права у юридичній науці розрізняють внутрішню форму юридичної норми – спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структуру) і зовнішню – такий спосіб об'єктивації, зовнішнього прояву, матеріально-знакової фіксації змісту норми, який засвідчує її державну загальнообов'язковість та гарантованість. Як пише Л.А. Луць всі джерела права є формально-обов'язковим волевиявленням компетентних суб'єктів; містять нормативно-правові приписи, за допомогою яких об'єктивуються принципи чи норми права; мають загальнообов'язковий характер; письмову, зовнішню форму виразу, визначені межі дії, юридичну силу та спрямовані на врегулювання, охорону та захист суспільних відносин [146, с. 47]. Подібну позицію має і Н.М. Пархоменко, яка звертає увагу, що поняття “джерело права” має принаймні два аспекти: 1) це зовнішня форма встановлення, вираження права; 2) аспект конститутивний – надання нормі правової якості. Джерела права є зовнішньою формою об'єктивізації правової норми. Причому тільки об'єктивована в певній формі норма стає загальнообов'язковою, її реалізація забезпечується відповідними засобами державного примусу [65, с. 23].

Аналіз усіх вищезазначених підходів приводить до висновку, що ці питання отримали належну наукову увагу і що у юридичній науці було б найбільш доцільно використовувати паралельно два терміни “джерела (форма) права”, що давало б змогу доволі повно розкривати багатоманітність цього явища: з одного боку у ньому будуть відображатися сталі історичні традиції, адже науковці оперують поняттям “джерело права” вже декілька століть, а з іншого – використання терміну “зовнішня форма” дозволить вказати на спосіб існування змісту (норми права, що об'єктивуються у правових документах). В.І. Цоклан та В.Л. Федоренко теж пишуть: “Між ученими-правознавцями нині існує свого роду “джентльменська угода”, заснована на компромісному

розумінні сутності і змісту юридичної категорії “джерело права” як категорії парній “система права”... З огляду на це, в конституційному праві широкого застосування набула категорія “джерела (форми) конституційного права”. Попри відносну “зручність” цієї категорії, вона не дає відповіді на питання, що ж вважати формою, а що джерелом конституційного права, ані на питання про сутність і зміст органічної єдності форми та джерела сучасного конституційного права України” [269, с. 10].

Ми теж вважаємо, що в науці конституційного права варто використовувати термін “джерело права”, тому що, по-перше, поняття “джерело права” більшою мірою розкриває соціальну зумовленість правових норм, їхні життєві витoki й реальну багатоманітність форм вираження державної та іншої офіційної волі, що отримали державну санкцію [273, с. 43]; по-друге, термін “джерело права” більш зручний для використання і традиційний для світової юриспруденції, тоді як поняття “форма права” менш вдале, оскільки має багато значень [233, с. 27]; по-третє, в науці конституційного права термін “джерела права” є більш усталеним і загально визнаним, аніж термін “форма права” (хоча вони й взаємопов’язані).

Традиція використовувати термін “джерела права” була започаткована ще в науці державного права, починаючи з часів Російської імперії, продовжена радянською наукою і пролонгована наукою конституційного права незалежної України.

При цьому під джерелами державного (радянського державного) права розуміли: ті форми, в яких проявляється зовні державна воля, виражена в нормах державного права [157, с. 30]; юридичні форми, здатні виражати правові норми, що відносяться по змісту регулюючих ними суспільних відносин до предмету радянського державного права [143, с. 64]; правові акти, в яких виражені державно-правові норми [236, с. 16]; всі ті акти, в яких містяться державно-правові норми [234, с. 24]; правові форми, в яких державна воля отримує своє вираження в державно-правових нормах або актах [256, с. 34]; форми, в яких виражені державно-правові норми [235, с. 27].

І в наш час деякі науковці продовжують дотримуватися такого розуміння джерел конституційного права. Наприклад, О.Ф. Фрицький говорить, що джерелами конституційного права України є форми, в яких виражені норми конституційного права [263, с. 43] (аналогічне визначення щодо джерел конституційного права дається у юридичному словнику [134, с. 264]), М.В. Вітрук, що джерелами конституційного права є різноманітні форми вираження конституційних (конституційно-правових) норм [108, с. 51], Б.М. Габричидзе, Б.П. Єлесєєв і О.Г. Чернявський, що джерелами конституційного права служать юридичні форми вираження норм цього права [47, с. 41], М.І. Марчук стверджує, що під джерелами конституційного права розуміють писані і неписані норми, що регулюють конституційно-правові відносини [115, с. 19]. О.В. Совгиря та Н.Г. Шукліна пишуть, що у конституційному праві джерело права – це нормативний акт, в якому містяться конституційно-правові норми [233, с. 27].

Хоча більшість вчених конституціоналістів більш широко характеризують сутність джерел конституційного права. Наприклад, російський вчений-конституціоналіст М.І. Кукушкін джерелами конституційного права розглядає нормативно-правові акти, які утворюють систему законодавства галузі конституційного права, обумовлену предметом його регулювання. “Щоб визначити, чи є даний нормативний акт джерелом конституційного права, необхідно в'яснити, чи відноситься він до числа актів, які регулюють суспільні відносини, які входять в предмет регулювання конституційного права”, – пише він [106, с. 25]. І.А. Конюхова трактує джерела конституційного права в “широкому” значенні як чинники і умови, що визначають зміст права, у “вузькому” – як юридичний спосіб викладення сутності та змісту права, втілений у конкретну процедурно-ритуальну та формальну оболонку [131, с. 205]. С.А. Авак'ян пропонує під джерелами російського конституційного права як галузі права розуміти нормативні юридичні акти, що регулюють (закріплюють) політичні відносини і містять норми конституційного права [1, с. 65].

Є.І. Козлова та О.Є. Кутафін вважають, що джерелами конституційного права є нормативно-правові акти, завдяки яким встановлюються та отримують юридичну силу конституційно-правові акти [100, с. 18].

Українська вчений В.І. Цоклан під сучасними джерелами конституційного права України розуміє політичну волю та законні інтереси народу України, Української держави, територіальних громад України, а також інших суб'єктів конституційного право творення, реалізовані у передбачених Конституцією та законами України юридичних формах. Як він пише, сучасні джерела конституційного права України об'єктивізують і унормовують політико-владні інтереси основних суб'єктів національного конституційного право творення в передбачених Конституцією та законами України формах буття конституційно-правових норм [268, с. 80].

О.П. Васильченко стверджує, що під терміном “джерело конституційного права” розуміється спосіб існування найбільш суттєвих і загальних правил поведінки (зовнішня форма їх виразу), які володіють власними ознаками й регулюють постійні відносини конституційного характеру [16, с. 14]. О.В. Сов'як стоїть на позиції, що під сучасними джерелами конституційного права України слід розуміти волю та політичні інтереси суб'єктів конституційного право творення. При цьому, як він говорить, саме воля народу, держави та інших учасників конституційного процесу, а також їх політичні (владні) інтереси формують і розвивають конституційне право України, спонукають до пошуку нових форм його юридичного закріплення та гарантованості [229, с. 8–10].

В цілому, як пишуть В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко, в останні роки були здійснені спроби кардинальної ревізії поглядів на сутність і зміст джерел конституційного права. Зокрема, сучасні вчені наголошують, що існуючі у вітчизняній науці визначення джерела конституційного права не відображають сутність цієї юридичної категорії, оскільки джерела конституційного права за своєю сутністю є вираженням волі Українського народу і політики держави. За змістом же джерела конституційного права слід розрізняти залежно від

особливостей юридичної сили конституційно-правових норм, що об'єктивовані в цих джерелах. Тобто джерела конституційного права України – це насамперед зовнішня об'єктивація волі Українського народу і політики Української держави, що передбачає надання їм чи визнання за ними певної юридичної сили. І вони роблять висновок, що джерело конституційного права України у його правовому значенні – це зовнішня форма об'єктивації встановлених чи санкціонованих Українським народом і Українською державою, територіальними громадами чи громадською спільнотою Автономної Республіки Крим конституційно-правових норм, які мають належну юридичну силу [177, с. 79, 80]. Близьким до такого розуміння джерел конституційного права є позиція Цоклана В.І. та уже згадуваного нами В.Л. Федоренка у їх монографії “Джерела конституційного права України”, які обґрунтовують, що під сучасними джерелами конституційного права України слід розуміти політичну волю та законні інтереси народу України, Української держави, територіальних громад України, а також інших суб'єктів конституційного право творення, реалізовані у передбачених Конституцією та законами України юридичних формах. Надалі ці автори зазначають, що сучасні джерела конституційного права України об'єктивізують і унормовують політико-владні інтереси основних суб'єктів національного конституційного право творення в передбачених Конституцією та законами України юридичних формах буття конституційно-правових норм [269, с. 33].

Автори монографічної роботи “Джерела конституційного права України” приходять до висновку, що джерела конституційного права України – це обов'язкові акти волевиявлення всеукраїнського та місцевих референдумів, акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування, що містять положення норм конституційного права у письмовій формі, а також ті акти волевиявлення владних суб'єктів, що є неписаними нормативними фактами, на основі яких (актів) виникають, змінюються та припиняються конституційно-правові відносини в Україні [65, с. 108].

Вважаємо, що точне визначення джерел конституційного права можна дати, виходячи з їх характерних рис. Хоча знову ж таки єдиної точки зору щодо їх окреслення та розуміння в юридичній й літературі немає. Так, радянський вчений І.Є. Фарбер писав у свій час, що джерела права, в тому числі і джерела конституційного права, повинні володіти щонайменш трьома властивостями: вони повинні бути, по-перше, визначеними, чітко і ясно формулювати права і обов'язки можливих учасників правовідносин; по-друге, загальнообов'язковими, охоронятися можливістю державного примусу для тих, хто стане ухилятися від виконання їх припису; по-третє, загальновідомими адресатами, тобто має бути особливий порядок опублікування нормативних актів і введення їх в дію [45, с. 70–71].

Наш сучасник М.І. Марчук стверджує, що для того, щоб визнати той чи інший документ джерелом конституційного права України, він має відповідати трьом ознакам: 1) бути нормативним, тобто містити норми права і бути розрахованим на неодноразове використання; 2) бути чинним, тобто мати юридичну силу, бути здатним до реального впорядкування суспільних відносин; 3) містити хоча б одну конституційно-правову норму [115, с. 20].

Доволі розлогу характеристику ознак джерел конституційного права дають В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко у своєму підручнику “Конституційне право України: Академічний курс”. Вони стверджують, що найхарактернішими юридичними ознаками (кваліфікаціями) джерел конституційного права України є такі ознаки:

1) За сутністю та змістом джерела конституційного права України відображають волю та інтереси Українського народу та політику держави і безпосередньо виражають владні відносини у суспільстві та державі. Джерела конституційного права мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин і є їх основою для формування інших галузевих джерел права.

2) За предметом правового регулювання джерела конституційного права України відрізняються від інших галузевих джерел права тим, що вони регулюють владні суспільні відносини політичного характеру.

3) За суб'єктами право творення джерела конституційного права різняться від інших галузевих джерел права чітко окресленим колом цих суб'єктів. Суб'єктами конституційного право творення є Український народ, держава та суб'єкти місцевого самоврядування.

4) За функціями джерела конституційного права України здебільшого здійснюють установчу і регулятивну функції (рідше охоронну функцію). Щодо системи джерел національного права в цілому, джерела конституційного права є системоутворюючим компонентом національної системи права.

5) За формою джерела конституційного права України є зовнішнім проявом буття об'єктивно існуючих конституційно-правових норм. При цьому джерелами конституційного права України об'єктивізують лише правотворчі, а не правозастосовні норми конституційного права. Формами вираження конституційно-правових норм зовні є форми позитивного права – Конституція, закони України, Регламент Верховної Ради України, висновки і рішення Конституційного Суду України, акти місцевого самоврядування тощо. До того ж джерела конституційного права об'єктивізують лише правомірні, легітимні конституційно-правові норми, тобто такі норми конституційного права, що за змістом, формою, суб'єктами і процедурою правотворчості не суперечать чинному законодавству.

6) За способами і засобами правотворення – встановлені чи санкціоновані народом України, державою чи суб'єктами місцевого самоврядування. Встановлення чи санкціонування конституційно-правових у нормативно визначених формах здійснюється відповідно до встановленої законодавством процедури. Наприклад, Український народ може визначати конкретні конституційно-правові акти через всеукраїнський референдум. У цьому разі джерелом конституційного права буде рішення (акт) всеукраїнського референдуму.

7) Джерела конституційного права мають найвищий ступінь гарантованості й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством. На відміну від інших галузевих джерел національного права гарантованість джерел конституційного права України і, насамперед, основного джерела – Конституції України, забезпечується спеціально створеним органом конституційної юстиції – Конституційним Судом України.

8) Джерела конституційного права у своїй взаємодії утворюють певну органічну систему – систему джерел конституційного права. Ця система має структурні, функціональні та генетичні зв'язки між усіма її складовими елементами.

9) Як і будь-яка інша система, система джерел конституційного права репрезентована різнопорядковими елементами (складовими), що підлягають класифікації. На відміну від інших галузевих джерел права, система джерел конституційного права України репрезентована найбільшою кількістю видів джерел, які можуть бути класифіковані за всією сукупністю критеріїв класифікації джерел права в цілому.

10) Приведення джерел конституційного права України у відповідність до правових стандартів ЄС, з огляду на системоутворюючий характер, сприяють адаптації всього національного законодавства до законодавства ЄС, що є необхідною вимогою для європейської інтеграції України [116, с. 324–325].

Проте у своїй наступній роботі Погорілко В.Ф. та Федоренко В.Л. до числа ознак джерел конституційного права відносять уже ті, які властиві всім джерелам національного права (видаються в межах повноважень відповідних суб'єктів правотворчості; мають відповідати нормативним положенням актів, що видані вищими суб'єктами правотворчості; набувають загальнообов'язкової сили, змінюються та втрачають юридичну силу відповідно до спеціальної юридичної процедури; мають системний характер тощо) та спеціальні юридичні ознаки (вони виражають політичну волю й легітимні інтереси Українського народу, Української держави, територіальних громад та

громадської спільноти АР Крим; об'єктивізують норми конституційного права України, які визначають і регулюють найважливіші, переважно політичні відносини у суспільстві та державі; мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин; є основою національної правової системи і нормативним підґрунтям для формування інших галузевих систем джерел права; представлені широким колом традиційних та новітніх юридичних правових форм; існування й дієвості конституційно-правових норм (нормативно-правові акти, правові договори, правові звичаї і т.д.); мають власну багатоаспектну систему тощо) [177, с. 81].

О.Є. Кутафін пише, що основними ознаками джерела конституційного права є: нормативний характер приписів; обов'язковість виконання; сила державного примусу, що стоїть на службі дотримання його норм. Що ж стосується спеціальних рис, які притаманні тільки джерелам конституційного права, до числа таких відноситься, по-перше, те, що вони безпосередньо пов'язані з організацією і функціонуванням державної влади, від якої походять всі нормативні акти (при цьому автор посилається на І.Є Фарбера, який писав, що таке співвідношення влади і юридичних норм в конституційному праві пред'являють до його юридичних джерел особливі вимоги: вони повинні не просто регламентувати діяльність державних органів, надавати право на владу від імені і за дорученням ... народу, але й слугувати гарантіями ... народовладдя, суверенітету народу [45, с. 71–72]).

По-друге, джерела конституційного права фактично визначають правотворчу діяльність тих державних органів, які компетентні створювати норми права. Вони передусім формулюють основні засади для всіх інших галузей права і визначають систему нормотворчих актів. Іншими словами, конституційним правом визначаються основи змісту і форми джерел права для всіх галузей права, включаючи і саме конституційне право [136, с. 19–20].

О.В. Совгиря та Н.Г. Шукліна також дотримуються позиції, що джерела конституційного права характеризуються загальними (тобто притаманними для

джерел інших галузей права) та спеціальними юридичними ознаками. До числа перших, на їх погляд, відносяться такі:

- 1) ці джерела видаються в межах повноважень відповідних суб'єктів правотворчості;
- 2) вони мають відповідати нормативним положенням актів, що видані вищими суб'єктами правотворчості;
- 3) нормативний акт набуває загальнообов'язкової сили, як правило, за умови його оприлюднення або через іншу форму доведення до відома виконавців.

До спеціальних ознак джерел конституційного права України належать:

- 1) за своєю сутністю джерела конституційного права об'єктивно відображають волю Українського народу (як на загальнодержавному, так і на локальному рівні) та політику держави і безпосередньо виражають зміст владних відносин у суспільстві та державі;
- 2) за змістом джерела конституційного права мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин і є основою для формування інших галузевих джерел права; представлені широким колом традиційних та новітніх юридичних правових форм;
- 3) за формою об'єктивації джерела конституційного права є зовнішньою формою вираження об'єктивно існуючих конституційно-правових норм;
- 4) за суб'єктами правотворчості конституційно-правові норми можуть бути встановлені чи санкціоновані виключно суб'єктами конституційної правотворчості: Українським народом, державою чи суб'єктами місцевого самоврядування [233, с. 27].

Майже аналогічну позиції займають В.І. Цоклан та В.Л. Федоренко на переконання яких, для сучасних джерел конституційного права України характерні загальні, властиві всім джерелам національного права ознаки (видаються в межах повноважень відповідних суб'єктів правотворчості; мають відповідати нормативним положенням актів, що видані вищими суб'єктами

правотворчості; набувають загальнообов'язкової сили, змінюються та втрачають юридичну силу відповідно до спеціальної юридичної процедури; мають системний характер), а також спеціальні юридичні ознаки (виражають політичну волю та легітимні інтереси Українського народу, Української держави, територіальних громад та інших суб'єктів конституційної правотворчості; (як на загальнодержавному, так і на локальному рівні) та політику держави і безпосередньо виражають зміст владних відносин у суспільстві та державі; об'єктивізують норми конституційного права України, які визначають і регулюють найважливіші, переважно політичні відносини у суспільстві і державі; мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин; є основою національної правової системи і нормативним підґрунтям для формування інших галузевих систем джерел права; представлені широким колом традиційних і новітніх юридичних правових форм; існування та дієвості конституційно-правових (нормативно-правові акти, правові договори, правові звичаї і т.д.); мають багатоаспектну систему тощо) [269, с. 34].

Деякі науковці називають та характеризують тільки специфічні риси джерел конституційного права. Так, І.С. Бастен до таких специфічних рис відносить: по-перше, регулювання суспільних відносин, що складаються у зв'язку із здійсненням державної влади, по-друге, що до джерел конституційного права належить конституція, яка хоч і не вичерпує всіх джерел конституційного права, але разом з тим об'єднує всі інші джерела і утворює базову, методологічну основу для їх розвитку, по-третє, що джерела конституційного права закладають основи змісту і форму джерел права для всіх інших галузей і вони фактично визначають правотворчу діяльність усіх державних органів, повноважних створювати норми права, а також формулюють основні засади для всіх інших галузей права [11, с. 23–36]. В.О. Лучін особливостями джерел конституційного права називає те, що вони, по-перше, приймаються з питань, пов'язаних з встановленням і реалізацією народовладдя у формах безпосередньої і представницької демократії,

закріпленням державного ладу, системи державних органів і засад правового статусу особи; по-друге, є результатом правотворчої діяльності представницьких органів державної влади, або результатом правотворення, що здійснюється безпосередньо народом шляхом референдуму; по-третє, носять комплексний характер, оскільки поєднують матеріальні і процесуальні норми [147, с. 4].

Отже, нами окреслені основні підходи щодо розуміння джерел конституційного права та їх рис. Виходячи з цього ми можемо підсумувати ці підходи та запропонувати своє бачення правової природи джерел конституційного права України через розкриття їх функцій та ознак.

О.Є. Кутафін звертає увагу, що джерела конституційного права здійснюють три тісно пов'язані функції. По-перше, вони втілюють в собі рішення правотворчих органів про створення, зміну чи відміну норм конституційного права. Створення джерел конституційного права – невід'ємна частина правотворення, без якої норми конституційного права не можуть виникнути, а рішення компетентного органу не може отримати значення державної волі, норми конституційного права.

По-друге, джерела конституційного права є тією формою, в якій норми конституційного права виступають в реальному житті, з якої черпаються знання про чинне конституційне право, до якого зазвичай звертаються при вирішенні конкретних правових питань, що виникають у сфері конституційного права.

По-третє, джерела конституційного права визначають засади змісту і форму джерел права для всіх інших галузей права [136, с. 18–19].

В.І. Цоклан та В.Л. Федоренко, посилаючись на П.Ф. Мартиненка вважають, що джерела конституційного права здійснюють такі функції:

1) джерела права слугують практичному вирішенню двох основних завдань: розмежуванню правових і соціальних не правових норм;

2) за допомогою юридичних джерел права досягається не тільки ефект диференціації норм права і право творення їх у загальні правила поведінки, а й

можливість їх узагальнення та систематизації у чіткі логічні форми і точну юридичну мову;

3) юридичні джерела права, будучи матеріальним носієм сукупності правових норм, водночас виражають і закріплюють внутрішньо системні ієрархічні зв'язки цих норм, визначають їх місце у системі названих зв'язків, що дозволяє ідентифікувати певні правові норми з конкретними галузями права [269, с. 24; 150, с. 3–16].

Що ж стосується ознак джерел конституційного права України, то до числа таких можна віднести:

1) Вони є зовнішньою формою об'єктивізації правових норм. Правда, деякі науковці стверджують, що такою формою можна вважати різні феномени:

- 1) мовне (текстуальне) вираження норм у вигляді нормативних положень;
- 2) акт суб'єкта правотворчості, що містить ці положення, і, нарешті,
- 3) поведінку суб'єктів конституційно-правових відносин, в якій норма об'єктивується в її реалізації [65, с. 99].

Ми під “зовнішньою формою об'єктивізації правових норм” маємо на увазі, що це зовнішня форма вираження і закріплення загальнообов'язкових правил поведінки в різних правових актах, які мають офіційне визнання. Можна сказати, що це форма визнання та існування правових норм, яка перетворює право в об'єктивовану реальність. Без такої об'єктивізації воля народу, як джерела влади, не може стати матеріальною рушійною силою, яка творить право. Як точно підкреслює цей момент О.Є. Кутафін: “... тільки об'єктивована в певній формі, така норма становиться загальнообов'язковою, правовою нормою, реалізація якої забезпечується відповідними засобами державного впливу. Конституційно-правова норма, як і будь-яка інша норма права, не існує і не може існувати поза джерелом права – оболонки побуту кожної правої норми. Джерело права є формою вираження не будь-яких правових положень, а саме правової норми. Це дозволяє відмежувати джерело права від інших форм правових актів, що породжують, припиняють, закріплюють конкретні правовідносини” [136, с. 16].

2) Важливою ознакою джерел конституційного права є те, що вони містять конституційно-правові норми, які закріплюють і регулюють найважливішу сферу правових відносин, що виникають у процесі забезпечення прав людини, здійснення публічної влади, народовладдя тощо (або іншими словами, регулюють суспільні відносини, що складають предмет галузі конституційного права). Їх зміст і особливості зумовлені місцем і роллю конституційного права в системі національного права України. Виходячи з цього у джерелах конституційного права України втілюються засади конституційного ладу України, правового статусу людини і громадянина, основи організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою України і т. ін. і вони безпосередньо спрямовані на реалізацію державного і народного суверенітету.

3) Зовнішня форма об'єктивізації конституційно-правових норм являє собою надзвичайно складний і багатогранний процес творення права, який виражається в встановленні чи санкціонованні народом України певних актів шляхом референдуму (творення права самим народом) чи специфічній правотворчій діяльності відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Таким чином джерела конституційного права України втілюють в собі волю Українського народу, національних правотворчих органів про створення, зміну чи відміну норм конституційного права.

При цьому необхідно звернути увагу на той феномен, що джерелами конституційного права часто є міжнародні правові акти (договори), які прийняті міжнародними організаціями (особливо це стосується сфери прав людини), однак зазначені акти можуть виступати такими джерелами тільки за умови їх ратифікації парламентом України. Це підкреслює, по-перше, вольовий характер джерел конституційного права і як пише В.Ф. Мелашенко: "Проблема вольового наповнення джерел конституційного права має неабияке значення для теорії і практики. Державна воля, яка матеріалізується в правових актах, –

надзвичайно складне соціальне явище. Тут переплітаються матеріальні, ідеологічні, соціально-психологічні та інші фактори... За допомогою таких джерел воля та інтереси суб'єктів конституційного права стають загальнообов'язковими, стають законом, який в подальшому визначає волю й поведінку вже інших суб'єктів" [117, с. 43–44]. По-друге, цим підкреслюється, з одного боку, визнання вироблених світовою спільнотою міжнародних стандартів у сфері права, з іншого – національні пріоритети правотворення, вироблений вітчизняним законодавцем підхід, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України; однак укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України (ст. 9 Основного Закону України).

4) Джерела конституційного права мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин. Тобто вони поширюються на невизначену кількість випадків та невстановлене число суб'єктів і таким чином виступають рівним масштабом поведінки кожного суб'єкта, який перебуває у сфері конституційно-правового регулювання та є учасником конституційно-правових відносин.

В цьому аспекті слід наголосити, що виходячи з важливості для національного право творення і державотворення джерела конституційного права мають найвищий ступінь гарантованості й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством. На відміну від інших галузевих джерел національного права гарантованість джерел конституційного права України і, насамперед, основного джерела – Конституції України, забезпечується спеціально створеним органом конституційної юстиції – Конституційним Судом України.

5) Не виконання приписів, що містяться в джерелах конституційного права України має наслідком притягнення винних не тільки до юридичної відповідальності (в першу чергу, конституційно-правової), а й до політичної. І це цілком закономірно, оскільки конституційне право України найбільш

політизована галузь права, в ній часто акумулюються політичні рішення, що приймаються в процесі здійснення влади, самі ж конституційно-правові відносини пов'язані з такими соціальними явищами, як народ, народний суверенітет, нація, влада, держава, державний суверенітет, політика. Таким чином джерела конституційного права України часто мають політичний характер, їх прийняття викликано необхідністю врегулювання актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики. І прикладом цього слугують Конституція України, яка має політико-правовий характер, Закони України “Про громадянство”, “Про політичні партії в Україні”, “Про вибори народних депутатів України”, “Про вибори Президента України”, “Про місцеві вибори” тощо.

б) Джерела конституційного права мають комплексний характер, тому що об'єднують і матеріальні, і процесуальні норми. Перші мають своєю метою вплив на поведінку суб'єктів права, визначають їх права, обов'язки (обсяг компетенції), принципи та гарантії діяльності і т. ін., регулюють відносини між ними. Натомість процесуальні норми закріплюють порядок, способи, методи здійснення передбачених матеріальними нормами приписів шляхом встановлення конкретних організаційно-правових (процесуальних) форм реалізації норм матеріального права. Як зазначається в юридичній літературі, процесуальні норми виконують особливу роль. Вони визначають порядок діяльності державних органів, прийняття рішень з питань їхньої компетенції, реалізації таких рішень тощо [117, с. 33]. По відношенню до матеріальних норм процесуальні норми виступають засобом їх здійснення і являють собою своєрідну надбудову над нормами матеріального права та покликані забезпечити досягнення результату, що переслідуються останніми в діяльності уповноважених суб'єктів [137, с. 98; 56, с. 30].

Як зазначається у спеціальній літературі, комплексний характер характерний і для інших галузей права, але для конституційного права така комплексність має особливе значення. Конституційне право не має “паралельної” галузі, як це властиво для цивільного та кримінального права...

В конституційному праві і матеріальні, і процесуальні норми об'єднуються в одному акті, що обумовлено, насамперед, вимогами законодавчої техніки [117, с. 45].

7) Джерела конституційного права мають універсальний характер оскільки в більшості випадків закріплені в них конституційно-правові норми поширюються на всі сфери життєдіяльності держави і суспільства і практично на всі галузі системи національного права. Саме ця ознака джерел конституційного права потребує неухильного дотримання законодавцями вимоги моделювати сфери життєдіяльності держави і суспільства, в яких будуть реалізовуватися конституційно-правові акти та чітко і у повному обсязі передбачати поведінку суб'єктів конституційно-правових відносин.

8) Джерела конституційного права виконують інтеграційну функцію національної правової системи – вони з'єднують її в одне цілісне правове утворення, що забезпечує єдність, цілісність і стабільність правової системи. Більшість джерел конституційного права містять конституційно-правові норми установчого характеру і таким чином вони формулюють основні засади для всіх інших галузей права, закладають основи змісту і форму джерел права для всіх інших галузей та фактично визначають сферу безпосереднього творення права народом і правотворчої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, повноважних створювати норми права.

9) Як і будь-яка інша система, система джерел конституційного права репрезентована найбільшою кількістю видів джерел і різноманітними складовими, що обумовлено самим змістом конституційного права як галузі права, його структурою, юридичною природою конституційно-правових норм, функціями та спеціалізацією галузі конституційного права. В цілому вони можуть бути класифіковані за всією сукупністю критеріїв класифікації джерел права в загальному. В той же час, на відміну від інших галузевих джерел права, для джерел конституційного права характерна особлива система, яка полягає в тому, що серед них є некласичні правові акти – Акт проголошення

незалежності України, Декларація про державний суверенітет України, Регламент Верховної Ради України тощо.

10) Однією з кваліфікаційних ознак джерел конституційного права України є те, що вони адресуються особливим адресатам – Український народ, громадяни України, іноземці, особи без громадянства, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи місцевого самоврядування тощо.

Зазначені риси джерел конституційного права України приводять нас до висновку, що під ними слід розуміти здійснену **Українським народом чи повноважними органами публічної влади України зовнішню форму об'єктивізації конституційно-правових норм, що визначають і регулюють суспільні відносини, які складають предмет галузі конституційного права України, мають загальнообов'язковий, комплексний та універсальний характер, є основою і виконують інтеграційну функцію національної правової системи, виступають нормативним підґрунтям для формування інших галузевих систем джерел права, представлені широким колом і різноманітними складовими правових форм та адресуються особливим адресатам – суб'єктам конституційно-правових відносин.**

1.2. Правова природа джерел виборчого права та їх місце в системі джерел конституційного права України

Для кращого розуміння джерел виборчого права України, їх місця в системі джерел конституційного права України необхідно вяснити сутність самого виборчого права, яке місце займає воно в системі конституційного права України.

З цього приводу в юридичній науці існують декілька підходів. Зокрема, деякі автори під виборчим правом (у об'єктивному значенні) розуміють систему правових норм (конституційних і нижчестоящих за своєю юридичною

силою), які регулюють суспільні відносини, пов'язані з виборами в органи державної влади і місцевого самоврядування, з реалізацією форм прямої демократії чи систему правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з виборами органів державної влади і місцевого самоврядування [104, с. 21].

О.В. Марцеляк стоїть на позиції, що виборче право в об'єктивному сенсі являє собою сукупність конституційно-правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких і інших виборних органів (посадових осіб) державної влади та місцевого самоврядування [153, с. 22]. М.І. Ставнійчук вважає, що виборче право – це система юридичних норм, які регулюють процес формування виборчих органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом вільного голосування [241, с. 37]. О.Е. Постніков стверджує, що “виборче право являє собою сукупність правових норм, які регулюють право громадян обирати і бути обраним в органи державної влади й органи місцевого самоврядування та порядок здійснення цього права” [180, с. 16]. Ю.Б. Ключковський пише, що виборче право – це система норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у зв'язку з підготовкою і проведенням виборів як способу формування складу представницьких органів та заміщення виборних посад в системах державної влади та місцевого самоврядування [95, с. 40]. Н.О. Міхальова під виборчим правом розуміє юридичні норми, що закріплюють принципи, порядок організації і проведення виборів в органи державної влади й органи місцевого самоврядування [57, с. 312].

Однак, незважаючи на зазначені різноманітні підходи розуміння виборчого права (у його об'єктивному значенні) цим не вичерпуються уся багатоаспектність його правової природи. Тому що у юридичній науці мають місце ще як мінімум три підходи, які спрямовані на розкриття його сутності, місця в правовій системі і співвідношення з конституційним правом. Перший підхід вітчизняних і зарубіжних науковців ґрунтується на тому, що виборче право являє собою інститут конституційного права. Наприклад, на таких

позиціях стоять В.І. Шмеріга та Н.М. Крестовська, які пишуть, що виборче право – це інститут конституційного права, що регулює порядок формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування [276, с. 79]. Їх підтримує і А.О. Мішин, який під виборчим правом розуміє інститут конституційного права, що складається з правових норм, які надають громадянам право приймати участь у виборах [159, с. 151].

В той же час не слід залишати поза увагою той момент, що серед прихильників концепції розуміння виборчого права як інституту конституційного права теж немає єдиної точки зору, яка правова природа цього інституту. Так, наприклад, В.В. Кравченко пише, що об'єктивне виборче право – це один із головних конституційно-правових інститутів, які складають норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких та інших виборних органів публічної влади (державної влади та місцевого самоврядування) [133, с. 110]. Деякі автори пишуть, що це один із основних інститутів конституційного права, який складається з правових норм, санкціонованих законом правил і сформованих на практиці звичаїв, які регулюють порядок надання громадянам права брати участь у виборах і спосіб формування представницьких органів влади [105, с. 188].

Існує у правовій науці і розуміння об'єктивного виборчого права внаслідок його великого обсягу, складній внутрішній структурі навіть як генерального інституту конституційного права. Зокрема, на такій позиції стоїть О.Ю. Тодика [253, с. 35]. Або ж автори навчального посібника “Виборче право України” називають виборче право надінститутом [24].

Досить оригінальну позицію з цього питання займає В.Є. Чиркін, який стверджує, що об'єктивне виборче право – це розділ конституційного права [270, с. 192].

Зустрічається у юридичній літературі й думка, що у зв'язку з тим, що виборча кампанія охоплює також такі аспекти як її фінансування, покарання за вчинення злочинів та проступків, пов'язаних з виборами (наприклад, на це звертає увагу Ю.Б. Ключковський, який пише, що при розгляді виборчих спорів

... під час виборчого процесу застосовуються особливі процедури в адміністративному судочинстві [97, с. 19]), окремі питання матеріально-технічного забезпечення виборів і т. ін., деякі науковці стверджують, що виборче право – це міжгалузевий комплексний інститут, багаторівнева і упорядкована сукупність правових норм різних галузей права, які регулюють зміст і процес реалізації громадянами свого політичного права обирати і бути обраними в органи державної влади та органи місцевого самоврядування у формі організації і проведення демократичних вільних періодичних виборів [82, с. 45].

Зазначений підхід підтримують й вітчизняні вчені: В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко, які визнають існування у складі конституційного права не лише внутрішньогалузевих, але й міжгалузевих (комплексних) інститутів, які “з огляду на системоутворюючу функцію галузі конституційного права, продовжені в нормах інших галузей права” [116, с. 275]. М.І. Ставнійчук також пише, що існування комплексного інституту виборчого права обумовлено: по-перше, проблемами захисту виборчих прав громадян; по-друге, забезпеченням доступності, узгодженості у правозастосуванні при проведенні всіх видів виборів у державі; по-третє, обґрунтування доцільності існування комплексного інституту виборчого права має суттєво вплинути у майбутньому на процеси систематизації (як інкорпорації, так і кодифікації) виборчого законодавства [241, с. 35–36]. Дещо подібну точку зору має і Т. Стешенко, яка “комплексний” характер виборчого права переносить на систему виборчого законодавства як комплексного інституту законодавства і пише: “Виборчому законодавству притаманний міжгалузевий, комплексний характер, тобто воно юридично неоднорідне, оскільки включає в себе не лише норми, але й нормативні акти з різних галузей законодавства, які, у свою чергу, є формою вираження норм відповідних галузей права. Це дозволяє розглядати виборче законодавство як міжгалузеве” [242, с. 35–36].

Хоча не всі дослідники виборчого права погоджуються з такою точкою зору. Так, російський науковець С.О. Белов вважає, що сприймати виборче

право міжгалузевим інститутом навряд чи можливо, оскільки в предмет його регулювання не включаються різновидні суспільні відносини. Він доводить, що виборче право регулює не трудові, бюджетні чи адміністративні відносини безпосередньо, а тільки побічно торкається предмета регулювання цих галузей – тією мірою, як це можливо і необхідно для регулювання відносин, які становлять предмет власне виборчого права [12, с. 44–45]. Інший співвітчизник С.О. Белова В.В. Маклаков також зазначає, що виборче право – це один із інститутів конституційного права, хоча й включає окремі норми інших галузей права – трудового, цивільного, адміністративного, кримінального, судово-процесуального. На його думку, такі норми можна називати полівалентними, оскільки вони одночасно належать до двох і більше галузей права [104, с. 322].

З вітчизняних вчених правників позицію, що не слід сприймати виборче право України як міжгалузевий правовий інститут відстоює професор Марцеляк О.В. [153, с. 20] та Ю.Б. Ключковський, який пише: “Вважаємо, однак, що стосовно виборчого права уявлення про його “комплексність”, по суті, виражає неможливість повної ізоляції різних підсистем системи права, обов’язкову наявність не лише міжінституційних, але й міжгалузевих зв’язків, які відображають складність і різноманітність суспільного життя. Так, виборче право регулює окремі аспекти трудових відносин членів виборчих комісій чи особливості діяльності засобів масової інформації під час виборчого процесу; однак ці норми мають явно виражені особливості, нетипові для трудового чи інформаційного права, а отже, хоча й перебувають “на межі” з відповідними галузями права, за своєю природою і предметом регулювання є нормами виборчого права. Подібні взаємозв’язки можуть мати і протилежний характер. Так, встановлення складів виборчих злочинів та відповідних санкцій, незважаючи на “виборче” змістовне наповнення, відноситься до предмета галузі кримінального права. Ті окремі особливості предмета виборчого права, якими деякі дослідники обґрунтовують його комплексний (міжгалузевий) характер, насправді засвідчують специфіку предмета виборчого права в цілому, його достатньо консолідований характер та істотне відмежування від предмета

інших галузей чи інститутів” [95, с. 41]; та В.Ф. Нестерович, який зазначає: “На користь недостатньої обґрунтованості віднесення виборчого права України до комплексного міжгалузевого інституту слід назвати чотири аргументи:

1) не всі норми виборчого права України мають комплексний та міжгалузевий характер, а лише їх окрема специфічна група, яку у юридичній науці прийнято позначати “полівалентними нормами”, тобто правовими нормами, які за своєю правовою природою одночасно відносяться до двох або навіть більше галузей права;

2) наявність міжгалузевого змісту окремих частин виборчого права України, наприклад інституту юридичної відповідальності за порушення виборчого права, ще не є підставою для віднесення усього виборчого права України до комплексного міжгалузевого інституту права;

3) виборче право України прямо не регулює бюджетні, фінансові, трудові, цивільні, господарські, адміністративні або кримінальні відносини, а лише опосередковано та доволі обмежено їх стосується у межах регулювання суспільних відносин, які пов’язані з порядком підготовки та проведення виборів до представницьких органів публічної влади;

4) внутрішньо складний характер упорядкування структурних елементів виборчого права, який обумовлений його тісною взаємопов’язаністю з іншими галузями права, ще не є підставою віднесення виборчого права України до категорії комплексного міжгалузевого інституту права” [163, с. 18–19].

Другий підхід вітчизняних і зарубіжних науковців щодо сутності об’єктивного виборчого права, його місця в правовій системі і співвідношення з конституційним правом ґрунтується на тому, що виборче право являє собою підгалузь конституційного права. До недавнього часу цієї доктрини в основному дотримувалися науковці Російської Федерації. Зокрема, цю концепцію відстоювали і відстоюють С.О. Белов, Д.Б. Катков, Є.В. Корчиго, С.Д. Князев, А.Є. Постников [180, с. 13–14; 98, с. 44; 86, с. 3], автори підручника “Виборче право і виборчий процес в Російській Федерації” [81, с. 717]. Як пише вищезгадуваний нами С.О. Белов, охарактеризувати виборче

право як підгалузь конституційного права дозволяє, в першу чергу, наявність власного предмета правового регулювання – виокремленої групи суспільних відносин, які складаються з приводу виборів органів державної влади і органів місцевого самоврядування [12, с. 45].

Останнім часом і серед вітчизняних науковців появилися прихильники підходу розуміння сутності об'єктивного виборчого права, його місця в правовій системі і співвідношення з конституційним правом як підгалузі конституційного права. Зокрема його підтримують в своїх роботах В.Л. Федоренко, який стверджує, що інститут виборів “переріс” параметри основного інституту конституційного права і сформувався в підгалузь конституційного права [259, с. 20; 260, с. 193]; до того ж, все більшого значення для нормального його функціонування мають так звані “міжнародні стандарти виборчого права”, що свідчить про посилення міжнародної (наднаціональної) складової виборчого права України [262, с. 37].

О.В. Марцеляк в своїх останніх працях теж зазначає, що з-поміж наведених підходів до трактування природи об'єктивного виборчого права ми вважаємо, що найбільш адекватною вітчизняній доктрині і практиці є схема, за якою виборче право являє собою підгалузь конституційного права. На сьогодні воно “вийшло” за межі правового інституту, “переросло” його. Про це свідчить обсяг національних правових актів, які регулюють вибори Президента України, депутатів Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування, достатньо виокремлена група суспільних відносин, які складаються з приводу формування представницьких державної влади та органів місцевого самоврядування [155, с. 153]. Цю ж думку поділяє В.Ф. Несторович, який пише, що виборче право є “живим” структурним елементом системи національного права, який не стоїть на місці, а навпаки, удосконалюється та ускладнюється у своєму подальшому розвитку. Відтак, з огляду на сучасний стан виборчого права України, можна стверджувати, що воно на сьогодні вже вийшло за межі свого розуміння лише як інституту конституційного права. При цьому цей науковець зазначає, що виборчому праву України як підгалузі конституційного

права властиві такі ознаки: 1) значний масив виборчого нормативно-правового матеріалу, який характеризується своєю самостійністю, структурованістю та унікальністю; 2) наявність специфічних принципів виборчого права України, до числа яких відносяться принципи вільних і періодичних виборів, загального виборчого права, рівного виборчого права, прямого виборчого права, таємного голосування; 3) існування матеріальної та процесуальної складових виборчого права України, які тісно пов'язані між собою у межах одного нормативно-правового матеріалу; 4) застосування цілої низки методів правового регулювання з метою упорядкування однорідних відносин, які мають різновидний склад та пов'язані з підготовкою та проведенням виборів; 5) тяжіння масиву виборчого нормативно-правового матеріалу до кодифікації, підтвердження чому є ціла низка законодавчих ініціатив щодо Виборчого кодексу України. “Отже, – резюмує В.Ф. Нестерович, – виборче право України як підгалузь конституційного права – це сукупність споріднених інститутів, правові норми яких регулюють суспільні відносини, що пов'язані з порядком підготовки та проведення виборів до представницьких органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування шляхом безпосереднього голосування виборців” [163, с. 16–17, 19– 20].

Найбільш радикальним у питанні розуміння місця об'єктивного виборчого права в правовій системі і його співвідношення з конституційним правом є третій підхід вітчизняних і зарубіжних науковців, за яким виборче право розглядається як самостійна галузь права.

Традиційно першими почали відстоювати цю концепцію російські фахівці в галузі виборчого права. Серед яких слід виділити А.А. Вешнякова та В.І. Лисенка [82, с. 9–10; 148, с. 14–15], а також Ю. Веденєєв та С.В. Навальний, які вказують, що виборче право – це окрема галузь публічного права, самостійна комплексна та специфічна галузь права, яка перебуває у прямій та субсидіарній взаємодії з іншими галузями права [16, с. 68–69].

Надалі досить аргументовано підхід щодо виділення виборчого права в окрему галузь права почав поділяти й вітчизняний вчений Ю.Б. Ключковський, який зазначає: “Незважаючи на визнання зростаючої ролі виборчого права (паралельно із зростанням значення суспільно-політичного інституту виборів для функціонування сучасної демократичної держави і громадянського суспільства), вважаємо оцінку місця виборчого права як інституту чи навіть підгалузі конституційного права недостатньо обґрунтованою. Цю позицію необхідно уточнити, розглянувши не лише співвідношення виборчого права (як певної системи норм) та конституційного права, і тим самим визначити місце (структурний рівень) виборчого права у системі права, але й місце самого конституційного права у системі права, зокрема, його кваліфікацію як однієї з галузей права, що складають загальну структуру системи права” [95, с. 36].

В подальшому Ю.Б. Ключковський говорить, що традиційно структура системи права передбачає трирівневий поділ на галузі, інститути та окремі норми. Сформульована більш-менш остаточно ще в середині ХХ ст., ця структура закріплена практично у всіх підручниках як з теорії права, так і з конституційного права. Однак збагачення й ускладнення національних систем права у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., глобалізаційні тенденції, використання світових та європейських цивілізаційних правових здобутків засвідчили надмірну збідненість таких схематичних уявлень. На “галузеву” структуру права перш за все накладається природний поділ системи права на публічне і приватне право як певні великі підсистеми системи права; крім того, розвиток потреб правового регулювання суспільного життя сприяв диференціації сфер регулювання і, як наслідок, визнанню існування інших галузей права, більш вузьких за предметом регулювання. Вважається лише, що “нові” галузі формуються всередині основних (фундаментальних) галузей і поступово відокремлюються від них; однак момент такого “відокремлення” (обставини, які дають можливість стверджувати, що такий факт відбувся і нова галузь “народилася”) ніякими визнаними критеріями не визначений.

Ю.Б. Ключковський стверджує, що загально визнані теоретико-правові критерії існування галузі права стверджують, що сукупність норм права можна розглядати в якості самостійної галузі права у разі наявності наступних ознак: предмету, методу правового регулювання, відповідного ступеню внутрішньої організації (системи). І виходячи з цього він пише: “На наше переконання, виборче право відповідає цим трьом критеріям”. Правда, при цьому Ю.Б. Ключковський кваліфікує виборче право як галузь права із власним чітко окресленим предметом і специфічним методом регулювання і вважає виборче право складовою конституційного права, однак останнє розглядає не як галузь права, а як певну підсистему права вищого рівня, яка закладає основи регулювання багатьох (якщо не усіх) галузей права та численних окремих інститутів публічного права, що входять до складу конституційного права [95, с. 36–40].

Треба сказати, що підхід виділення виборчого права у окрему галузь права є найбільш революційним, внаслідок чого він має не так то і багато прихильників. Проти нього, зокрема, досить критично виступає російський дослідник правової природи об’єктивного виборчого права С.Д. Князєв, який говорить, що усвідомлення соціальної ваги регульованих виборчим правом відносин і обсяг відповідних нормативних приписів не дозволяють вважати виборче право самостійною галуззю публічного права [98, с. 44]. Ми також вважаємо, що з усіх наведених підходів розуміння правової природи об’єктивного виборчого права, його співвідношення з конституційним правом на наш погляд, найбільш прийнятною є концепція, за якою виборче право являє собою підгалузь конституційного права. Обсяг вітчизняного нормативного матеріалу, який регулює порядок формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, не дозволяє зробити висновок, що виборче право України є інститутом конституційного права України чи самостійною галуззю правової системи України.

Виборче право України знаходить своє правове оформлення у виборчому законодавстві, яке приймається відповідними органами державної влади та

місцевого самоврядування для забезпечення цілісності та ефективності правового регулювання формування представницьких органів публічної влади. Воно складається з різних груп нормативних актів і являє собою нормативний комплекс – систему джерел виборчого права, що є складовою системи джерел конституційного права України. Саме вона забезпечує належну нормативну регламентацію суспільних відносин, що мають місце при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, цілісність правової системи та правопорядок як необхідну передумову розвитку суспільства. Як зазначає українська вчена В.В. Дудченко: “При дослідженні джерел права України слід виходити з того, що вони є системопов’язаними частинами цілого. Варто відзначити, що сукупність джерел права володіє рядом специфічних властивостей саме як системи. Тому система джерел права являє собою органічну умову, всі елементи якої – окремі різновиди джерел права, які розміщені у встановленому порядку” [71, с. 156].

Правова категорія “система джерел права” вже зайняла своє місце у поняттєво-категоріальному апараті загальної теорії права, хоча слід сказати, що у зарубіжній та українській юридичній літературі немає єдиного розуміння і ведуться дискусії з приводу самого її поняття і по сьогодні ведуться наукові пошуки та формування теорії системи джерел права.

Так, автори підручника “Загальна теорія держави і права” систему джерел права трактують як певний порядок у розташуванні способів вираження державної волі, юридичних правил поведінки [76, с. 24–25]. Р.Б. Тополевський під системою джерел права розуміє сукупність усіх форм юридичного закріплення та організаційного забезпечення інформації про загальнообов’язкові правила поведінки (юридичні норми) у сукупності їхніх взаємозв’язків (генетичних, структурних і функціональних), через які об’єктивуються нормативні приписи галузі права, нормативні складові національної або регіональної (наднаціональної) правової системи чи міжнародного правопорядку [256, с. 11].

На думку українського вченого П.М. Рабіновича сучасне розуміння системи джерел права передбачає її характеристику як сукупність юридичних явищ, які перебувають між собою у певних відносинах і зв'язках, й створюють цілісність і єдність. Перш за все, це означає визначену організованість джерел, а потім – нерозривну єдність з середовищем, у взаємовідносинах з яким система джерел права являє собою цілісність (мається на увазі весь спектр суспільних відносин в межах правового поля України) [208, с. 181–207]. Деяко подібну позицію в цьому плані має й Куценко І.В., який вважає, що система джерел права являє собою органічне ціле, всі елементи якого – це окремі види джерел, розташовані у визначеному порядку. Цей порядок залежить від юридичної сили, яку має певне джерело [138, с. 480]. Відома вітчизняна вчена Н.М. Пархоменко систему джерел права трактує як органічну, комплексну, багаторівневу, динамічну й відкриту систему, складові елементи якої об'єднані структурними зв'язками, кожний елемент якої є самостійним і може бути досліджений окремо [172, с. 200]. В іншій своїй праці вона під системою джерел права розуміє органічну, комплексну, багаторівневу, динамічну й відкриту систему, складові елементи якої – підсистеми, об'єднані певними зв'язками, розташовані у певному встановленому порядку, що забезпечує її функціональність та визначає її місце у правовій системі [173, с. 17]. Російська дослідниця Джоусе-Іваніна Марія систему джерел права розглядає як систему формально-юридичних джерел права [66, с. 8]. Вітчизняні вчені В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко під системою конституційного права України розуміють об'єктивно обумовлену сукупність інститутів і норм конституційного права, а також інших структурних елементів (природного та позитивного, загального і особливого, матеріального та процесуального, національного і міжнародного) конституційного права, що регулюють суспільні відносини, які є предметом конституційного права [116, с. 255].

Гураленко Н.А. зазначає, що система джерел права – це цілісне, динамічне, інтегративне, об'єктивне правове утворення, що визначається взаємозв'язком таких елементів, як закон, договір, звичай, правова доктрина,

принципи права, суддівська правотворчість [60, с. 16]. Луць Л.А. розуміє систему джерел права як комплекс взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах і утворюють нормативно-правову організацію необхідну для забезпечення правового регулювання у будь-якому суспільстві [145, с. 186]. Кармаліта М.В. стверджує, що категорія “система джерел права” виражає сукупність певних структурних елементів, що розгортається у певному ряді понять: нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент, правова доктрина, які мають спільні риси, та, водночас, відмінності [86]. Натомість Кармазіна К.Ю. стоїть на позиції, що система джерел права – це комплекс взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, що об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах [85, с. 104].

Очевидно, що кожен з зазначених підходів має раціональне зерно щодо розуміння системи джерел права. Однак, в той же час, на наш погляд, необхідно виділити її риси для того, щоб більш точно визначити сутність системи джерел конституційного права і місце в ній джерел виборчого права. Зважаючи на це, потрібно виявити первинні риси і елементи системи джерел права, встановити зв'язки між ними, проаналізувати структуру. Як правильно зазначає Сорокін В.Д., система починається тоді, коли вона поєднує елементи, які взаємодіють між собою таким чином, що надають їй необхідну властивість цілісності, в іншому ж разі об'єкт виступає як неорганізована сукупність [237, с. 254]. На цьому ж настоює й Мельник Р.С., який трактує систему як цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів, який утворює особливу єдність із середовищем та є, одночасно, елементом системи більш високого порядку [158, с. 5].

Натомість Марченко М.М. дещо уточнює вищезазначений підхід і зазначає, що родовими та видовими ознаками різноманітних систем є: наявність структурних елементів; системоутворюючі зв'язки між елементами; утворення цілісної системи в результаті взаємозв'язку та взаємодії утворюючих її

елементів; наявність у структурних елементів певної автономії і відносної самостійності по відношенню одне до одного, а системи в цілому – по відношенню до оточуючих систем [156, с. 175].

Інші автори (Данцева Т.М. [60, с. 20], Балданов Б.Б. [10, с. 7] та Дунас О.І. [72, с. 14]) звертають увагу на те, що система джерел права наділена усіма системними якостями: організованістю, цілісністю, інерційністю, складністю. Гаджинова Ф.М. виділяє ще й таку її ознаку як синергетичність [49, с. 16]. Радянський вчений Зівс С.Л. звертав увагу, що одна з головних ознак, притаманних системі – ієрархічність [80, с. 34]. Про це ж говорив його сучасник Сабо І. [226, с. 161]. Надалі цю позицію продовжував розвивати в своїй дисертаційній роботі російський науковець Толстик В.О. [255, с. 13]. На думку українського дослідника Кармаліти М.В. система джерел права, як і будь-яка провідна система, наділена такими ознаками як стабільність, відкритість, єдність і розвиток [86].

Найбільш ґрунтовно до виокремлення ознак системи джерел права підійшла професор Пархоменко Н.М., яка до числа таких відносить:

а) вона складається з багатьох різнорідних частин – підсистем джерел права: системи нормативно-правових актів, системи нормативно-правових договорів, системи правових прецедентів тощо, які взаємодіють завдяки системним зв'язкам;

б) її здатність до змін унаслідок впливу, як з боку інших підсистем правової системи, так і з боку нормоутворених джерел права; різка зміна обставин може призвести до її нестабільності, до фрагментації системи джерел права, коли частина джерел права не діє, або суперечить іншій частині, паралізуючи її;

в) у процесі розвитку переходить з рівня на рівень – від звичаєвого неписаного права – до писаного права, від фрагментарних нормативних сукупностей через кодифікацію – до складної динамічної системи;

г) у процесі функціонування, завдяки системним зв'язкам, виявляються нові принципи правоположення, приписи існування яких не передбачалося у процесі її формування, які прямо не закріплені в юридичних джерелах права;

д) включає в себе національну, ієрархічну та горизонтальну (галузеву) структуру;

е) характеризується внутрішньою узгодженістю (взаємозв'язок та несуперечність джерел права);

є) має суб'єктивно-об'єктивний характер (суб'єктивний – системність джерел права формується суб'єктами правотворчості, але при цьому існує об'єктивна потреба її існування);

ж) спостерігається активний характер джерел права, що виявляється не лише стосовно до системи права або правової системи загалом, але й щодо безпосередньо пов'язаних із правом систем (судової, системи законодавчих і виконавчих органів державної влади тощо);

з) наділена динамічністю, що виявляється у такому: пряма та безпосередня дія; удосконалення джерел права; оновлення; процеси диференціації та інтеграції джерел права [172, с. 183].

Окремі вітчизняні науковці виокремили юридичні ознаки і системи джерел конституційного права України. Так, О.П. Васильченко до числа таких віднесла:

а) множинність форм виявлення правових норм;

б) ієрархічну підпорядкованість;

в) пріоритет закону;

г) зміну співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права;

г) існування “нетрадиційних” (вторинних, додаткових) регуляторів [15, с. 9].

В.І. Цоклан та В.Л. Федоренко пишуть, що тривале дослідження системи сучасних джерел конституційного права України дає змогу зробити висновок, що основними її ознаками є:

1) втілення в системі сучасних джерел національного конституційного права ієрархії основних суб'єктів конституційного правотворення – Українського народу, Української держави, територіальних громад України і їх політичної волі;

2) тяжіння до відтворення в системі сучасних джерел конституційного права України багатоаспектної системи національного конституційного права та її складових елементів;

3) наявність стійких креативних (ідеологічних), предметних, структурно-функціональних та інших правових зв'язків між окремими сучасними джерелами конституційного права України і їх групами;

4) динамічність системи сучасних джерел конституційного права України та кореспондування її розвитку з конституційно-правовою реформою;

5) особливе, установче та системоутворююче місце в системі джерел національного конституційного права Конституції України;

6) пріоритетність у системі сучасних джерел конституційного права України системи законодавства, тобто системи нормативно-правових актів належної юридичної сили, адже, як стверджує сучасний італійський філософ права Бруно Леоні, “без законодавчого процесу ні одна з континентальних систем не була б тим, чим вона є нині”;

7) утвердження “нетрадиційних” для національної правової системи в цілому джерел конституційного права – судових прецедентів, правових звичаїв, правових договорів, конституційної доктрини тощо;

8) запровадження новітніх джерел конституційного права (універсалів, коаліційних угод, меморандумів тощо), юридична сила яких залишається нині невизначеною;

9) посилення впливу міжнародних (наднаціональних) джерел конституційного права, у першу чергу, конституційного права ЄС, на систему сучасних джерел конституційного права України загалом;

10) збільшення кількості сучасних джерел конституційного права України, які складають відповідну галузеву систему, та подальше урізноманітнення юридичних форм їх правового буття [269, с. 115–116].

Отже, виходячи з такого розуміння системи джерел права ми можемо зробити висновок, що до числа рис системи джерел конституційного права України, а відповідно й виборчого права України, як його частини відносяться наступні ознаки:

1) система джерел права являє собою комплекс взаємопов'язаних та взаємоузгоджених правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах і утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання суспільних відносин, що складають предмет конституційного права України (відповідно і виборчого права України).

2) на відміну від системи джерел права інших країн, які залежить від умов розвитку конкретної правової системи чи групи правових систем, до якої належить та чи інша країна і може охоплювати собою закон, судовий прецедент, нормативний договір, звичай, тлумачення, первинним елементом системи джерел конституційного права України є нормативно-правові приписи.

3) система джерел конституційного права характеризується тим, що вона є сукупністю елементів, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням (конституційно-правові інститути, конституційно-правові підгалузі (виборче право України).

4) елементи системи джерел конституційного права характеризується внутрішньою узгодженістю і являють собою певно визначений порядок, який зумовлений правильним, планомірним розташуванням пов'язаних між собою частин, єдністю закономірно розташованих і функціонуючих цих частин, які перебувають у взаємозв'язку і мають цілісний характер.

5) системі джерел конституційного права України притаманні вертикальні, ієрархічні зв'язки (так звана субординаційна структура). На піку цієї ієрархічної системи знаходиться Конституція України, яка є політико-

правовим актом вищої юридичної сили, який легітимізує державу в цілому та регулює відносини держави з суспільством, з народом, визначає основи правової системи держави, національного законодавства, засади конституційного ладу України, правового статусу людини і громадянина, організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, територіального устрою країни тощо. Приписам Конституції України мають відповідати закони та підзаконні нормативні акти, які регулюють суспільні відносини, що складають предмет конституційного права України.

6) системі джерел конституційного права України притаманний суб'єктивно-об'єктивний характер (при цьому суб'єктивність полягає у тому, що джерела конституційного права України формуються суб'єктами правотворчості виходячи з того, що існує об'єктивна потреба у їх функціонуванні).

7) сучасні правові системи континентального права мають дворівневий характер, який забезпечує взаємодію джерел міжнародного та національного права (хоча декількорівневий характер може мати і сама система внутрішньодержавного права). Тому для системи джерел конституційного права України притаманний дворівневий характер, де перший рівень складають ратифіковані Верховною Радою України міжнародні акти, а другий – національні. Досить влучно цей момент підкреслив Ю.Б. Ключковський щодо виборчого права, який пише: “Важливо підкреслити, що протягом другої половини ХХ ст., завдяки процесам правової глобалізації, виборче право поступово набувало наднаціонального (спільного для багатьох національних правових систем) характеру, інтегруючи та уніфікуючи положення відповідних галузей різних національних систем. Особливо успішно така наднаціональна інтеграція відбулася в межах Європейського континенту; вона набула форми спільного “європейського виборчого доробку”, зміст якого сформульований у формі міжнародних (європейських) виборчих стандартів... Тут зазначимо дві особливості цієї інтеграції.

По-перше, формування спільного європейського виборчого доробку не виключає існування національних особливостей галузі виборчого права у системах права окремих європейських держав; очевидно, повна уніфікація виборчого права різних, навіть цивілізаційно близьких країн, є недосяжним ідеалом. Однак це спонукає до ефективного застосування порівняльно-правового методу у вивченні виборчого права, а у правозастосовному аспекті – формування явища “належної практики” (*good practice*).

По-друге, важливо відзначити, що вироблення спільного виборчого доробку відбувається не на базі тієї чи іншої правової сім’ї (як відомо, в Європі співіснують принаймні дві такі сім’ї), а в рамках відповідних міжнародних організацій. Так, універсальні виборчі стандарти формулюються насамперед в актах ООН, а також деяких інших організацій (як Міжпарламентський союз). Європейський виборчий доробок сформувала співдружність держав Ради Європи та її дочірніх організацій (насамперед Венеціанської комісії) за участі іншої регіональної організації – ОБСЄ. При цьому відбувається істотний взаємний вплив підходів, характерних для одної правової сім’ї, на іншу, що служить збагаченню спільного європейського виборчого доробку” [95, с. 43].

Такий набір ознак дозволяє охарактеризувати **систему джерел конституційного права України** як нормативно-правові приписи суб’єктивно-об’єктивного характеру, що мають зовнішню форму і внутрішню будову, яка представлена системою субординаційних, різнопорядкових, взаємодіючих і пов’язаних між собою креативними, предметними і структурно-функціональними зв’язками елементами, які втілюють і юридично закріплюють волю народу і держави.

Важливе місце в системі джерел конституційного права України займають джерела виборчого права, які являють собою нормативні акти в галузі виборів і референдумів, що мають юридичну силу, та як і джерела конституційного права в цілому, виражають волю народу та політику держави і є формою їх об’єктивізації та показником розвитку безпосередньої демократії і ставлення держави до її здійснення і гарантування [24, с. 7; 21, с. 8].

Тобто джерела виборчого права України – це форма закріплення та зовнішнього вияву правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов’язані з порядком підготовки та проведення виборів, а також встановлення їх результатів [163, с. 49]; система нормативних актів різних рівнів, які регулюють відносини, що стосуються організації виборів як способу формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування й реалізації виборчих прав громадян. Як пише Т. Стешенко виборче законодавство – це “сукупність законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, а також галузевих нормативних актів, які об’єднані єдиним предметом регулювання, тобто прямо чи опосередковано стосуються порядку проведення виборів та виборчих процедур” [242, с. 35].

Таким чином, можна сказати, що сьогодні нормативно-правові акти є пріоритетними в системі джерел виборчого права [38, с. 76]. В правовій літературі цей феномен пояснюється тим, нормативно-правові акти мають незаперечні переваги способу вираження юридичних норм саме з точки зору загальнолюдських правових принципів, які поступово втілюються в право соціально-демократичної орієнтації. При цьому до переваг нормативно-правових актів відносять те, що вони:

- 1) найбільш чітко, ясно, однозначно формулюють зміст юридичних прав і обов’язків;
- 2) найбільш швидко доводять до відома адресатів юридичної норми її зміст;
- 3) забезпечують сприятливі умови для швидкого пошуку потрібної норми права;
- 4) створюють умови для правильного адекватного розуміння адресатом норми її істинного змісту;
- 5) дозволяють оперативно змінювати або усувати юридичну норму;
- 6) дозволяють здійснювати упорядження, узгодження, систематизацію багато чисельних норм права [71, с. 157–158].

Слід підкреслити, що виборче законодавство становить правову основу суспільно-політичного процесу утворення владних органів і відіграє виключно важливу роль в регламентації виборчого процесу і, як наслідок, вираження політичної волі громадян та здійснення народного суверенітету.

Що ж стосується їх ознак, то виходячи з того, що джерела виборчого права України входять до системи джерел конституційного права України, то до числа таких можна віднести:

1) вони є зовнішньою формою об'єктивізації правових норм в результаті чого загальнообов'язкові правила поведінки отримують вираження і закріплення в різних правових актах, які мають офіційне визнання і тільки за таких умов об'єктивована в певній формі норма становиться загальнообов'язковою, правовою нормою, реалізація якої забезпечується відповідними засобами державного впливу.

2) за сутністю та змістом джерела виборчого права України безпосередньо виражають зміст норм, що регулюють сферу правових відносин, що виникають у галузі формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування і вони безпосередньо спрямовані на реалізацію народного суверенітету.

3) джерела виборчого права України отримують своє правове визнання в результаті специфічної правотворчої діяльності відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування і вони втілюють в собі волю та інтереси Українського народу, національних правотворчих органів.

4) джерела виборчого права України мають юридичну силу й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством.

5) джерела виборчого права України мають політичний характер, оскільки вони регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких органів публічної влади України, участю політичних партій в цьому процесі, реалізацією громадянами України свого політичного права

обирати та бути обраним до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

6) джерела виборчого права України мають комплексний характер, тому що об'єднують і матеріальні, і процесуальні норми.

7) джерелами виборчого права України є не тільки національні правові акти, а й чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Це має наслідком приведення джерел виборчого права України у відповідність до міжнародних правових стандартів у сфері виборів, з огляду на їх системоутворюючий характер, сприяє адаптації всього національного виборчого законодавства до законодавства ЄС, що є необхідною вимогою до європейської інтеграції України.

8) однією з кваліфікаційних ознак джерел виборчого права України є те, що вони адресуються особливим адресатам – виборці, громадяни України, виборчі комісії, спостерігачі, кандидати до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, політичні партії, органи державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Отже, **джерела виборчого права України** – це сукупність нормативно-правових актів України, що є результатом зовнішньої форми об'єктивації встановлених чи санкціонованих Українським народом або відповідними органами публічної влади виборчих норм, що регулюють сферу правових відносин, які виникають у галузі формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування і безпосередньо спрямовані на реалізацію народного суверенітету, мають комплексний, політичний характер, юридичну силу й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством.

Розкриття правової природи джерел виборчого права неможливе без їх класифікації. Це дозволяє більш повно розкрити їх сутність і функціональне призначення, сприяє вирішенню проблем оптимізації правозастосовної та правотворчої діяльності суб'єктів виборчого права, а також дає змогу вибудувати ієрархію побудови їх системи, що в подальшому сприяє уникненню

колізій у правотворчій та правозастосовній виборчій практиці. Як пишуть вітчизняні науковці В.І. Цоклан та В.Л. Федоренко, класифікація джерел національного конституційного права дозволяє не тільки виявити той аксіоматичний факт, відповідні джерела багатоманітними і різнопорядковими, а й сформуванню цілісного розуміння системи сучасних джерел конституційного права України [269, с. 13] (*що цілком відноситься й до виборчого права – В.Г.*).

В науці конституційного права існують різні підходи до класифікації джерел виборчого права України. Так, вітчизняний вчений Теліпка В.Е. пише, що в сучасних умовах система джерел виборчого права представлена загально-визнаними нормами (принципами) міжнародного права, міжнародними договорами, нормативними правовими актами різного виду та рівня, рішеннями Конституційного Суду України, актами ЦВК [247, с. 110]. Деякі українські дослідники представляють джерела виборчого права як систему загальних і галузевих (інституційних) нормативно-правових актів матеріального і процесуального характеру [21, с. 8–9]. Натомість коста-риканський учений Р.Х. Валле в системі джерел виборчого права виділяє писані норми – конституцію, міжнародні договори, закони й акти, що мають силу законів, регламентарні акти (палат парламентів), статути політичних партій – та неписані норми, що охоплюють загальні принципи права, звичаї і тлумачення норм про вибори Верховним трибуналом виборів [238, с. 368].

М.І. Ставнійчук пропонує класифікувати виборчі законодавчі акти на чотири групи – Конституцію України, власне виборчі закони, інше конституційне законодавство (як приклад, вона наводить закони України “Про громадянство”, “Про об’єднання громадян”, “Про державні символи”), закони суміжних галузей, якими регулюються певні процедури та інститути виборчого права [240, с. 80–81]. В іншій своїй роботі цей науковець пише, що своєю сутністю серед джерел виборчого права можна передусім виділити ті, що є безпосереднім волевиявленням всього Українського народу, та ті, що є результатом правотворчості держави і органів державної влади [65, с. 509].

Вітчизняний вчений О.В. Марцеляк також виділяє чотири групи джерел виборчого права України, однак він пише: “В Україні норми об’єктивного виборчого права закріплені, по-перше, Конституцією України, яка займає найвищу сходинку в ієрархії вітчизняних нормативних актів і має найвищу юридичну силу. Її положення мають системостворюючий характер для правової регламентації виборів в Україні. Як Основний Закон держави Конституція закріплює основні принципи виборчого права України, розмежовує повноваження вищих органів державної влади щодо підготовки і проведення виборів депутатів, визначає основи правового статусу окремих суб’єктів виборчого процесу тощо. .. По-друге, вітчизняне об’єктивне виборче право складається з норм, закріплених міжнародними правовими актами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України і які згідно ч. 1 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України... По-третє, система вітчизняного законодавства про вибори, яка формує виборче право України, складається зі спеціальних законів (маються на увазі закони України про вибори Президента України, вибори народних депутатів України, місцеві вибори. Проте автор зазначає, що вищезазначені закони не є єдиними законодавчими актами, які регулюють порядок проведення виборів в Україні. Їх доповнює також Закон України “Про Центральну виборчу комісію” і інші закони: “Про політичні партії в Україні”, “Про Конституційний Суд України”, “Про всеукраїнський і місцеві референдуми”, “Про об’єднання громадян”, “Про статус суддів”, “Про правовий статус іноземців”, “Про інформацію”, “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, “Про телебачення і радіомовлення”, “Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, “Про громадянство України”, “Про статус народного депутата України”, “Про правовий режим воєнного стану”, “Про правовий режим надзвичайного стану”, “Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні”, “Про рекламу”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про місцеві державні адміністрації”, “Про столицю України – місто-герой Київ” та інші. Спеціальний

статус стосовно актів виборчого законодавства мають рішення Конституційного Суду України.).... По-четверте, групу нормативно-правових актів, в яких сформульовані норми вітчизняного виборчого права, розраховані на використання під час відповідного виборчого процесу, становлять підзаконні акти, прийняті лише у випадках, прямо передбачених виборчими законами і які сприяють правильному й однаковому застосуванню самих виборчих законів” [153, с. 24–27].

В.Ф. Погорілко у свій час писав, що всієї розмаїтості джерел конституційного права джерела виборчого права становлять певну систему із загальних і галузевих (інституційних) нормативно-правових актів матеріального і процесуального характеру і серед них називав:

- 1) Конституцію України;
- 2) загальні законодавчі джерела у галузі виборчого права – Закон України “Про Центральну виборчу комісію”;
- 3) галузеві (інституційні) законодавчі акти з питань виборів і референдумів – Закон України “Про вибори народних депутатів України”, Закон України “Про вибори Президента України”, закони України про місцеві вибори тощо;
- 4) законодавчі акти з інших інститутів конституційного права – Закон України “Про громадянство України”, Закон України “Про політичні партії”, Закон України “Про статус народного депутата України”, Закон України “Про Конституційний Суд України” та інші;
- 5) законодавчі акти суміжних галузей права України, якими регулюються окремі види виборчих відносин, зокрема виборчі та референдні процедури – адміністративне, фінансове, банківське, податкове, трудове, сімейне, цивільне, цивільно-процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне, пенсійне, митне, інформаційне законодавство, законодавство про зв'язок, освіту, інші галузі законодавства;
- б) інші самостійні групи джерел:
 1. акти безпосереднього народовладдя (референдумів);

2. укази Президента України;
3. акти Конституційного Суду України;
4. акти суб'єктів місцевого самоврядування (статути територіальних громад тощо);
5. акти (рішення) виборчих комісій (Центральної виборчої комісії, окружних виборчих комісій);
6. акти Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
7. акти органів Автономної Республіки Крим;
8. міжнародно-правові акти (Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року тощо);
9. акти державних підприємств, установ і організацій (банків, ЗМІ тощо) [24, с. 7–10].

Відомий фахівець в галузі виборчого права Ю.Б. Ключковський пропонує розглядати такі групи джерел виборчого права України:

- I. Конституція України.
- II. Міжнародно-правові акти (як зобов'язальні, так і “м'якого” права, у тому числі практика ЄСПЛ).
- III. Виборчі закони.
- IV. Кодекси інших галузей права, що містять окремі положення, які безпосередньо стосуються виборів.
- V. Суміжні закони.
- VI. Підзаконні акти.
- VII. Рішення Конституційного Суду України.
- VIII. Практика судів загальної юрисдикції (адміністративних судів) щодо розгляду виборчих спорів [95, с. 708].

Доволі розлогу класифікацію джерел виборчого права України дає В. Нестерович, який пропонує виділяти різновиди джерел за такими критеріями:

- 1) За територією дії: міжнародні; загальнонаціональні; регіональні; місцеві.
- 2) За суб'єктом прийняття: прийняті органами публічної влади; прийняті Українським народом; прийняті територіальною громадою.
- 3) За ієрархією: конституційні; законодавчі; підзаконні.
- 4) За юридичною силою: обов'язкові; рекомендаційні.
- 5) За формою: нормативно-правові акти; нормативні договори; судові прецеденти; правова доктрина.
- 6) За характером положень: матеріальні; процесуальні.
- 7) За ступенем деталізації: загальні; спеціалізовані.
- 8) За місцем у регулюванні: первинні; вторинні.
- 9) За роллю у регулюванні: основні; додаткові.
- 10) За часом дії: постійні; тимчасові.

Серед основних видів джерел виборчого права України В.Ф. Нестерович називає:

- 1) Конституцію України;
- 2) Міжнародні договори України;
- 3) Кодекси України (Бюджетний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України);
- 4) Закони України (конституційні закони, основні закони, спеціальні закони, суміжні закони, фрагментарні закони);
- 5) Укази Президента України;
- 6) Постанови Кабінету Міністрів України;
- 7) Постанови Центральної виборчої комісії;
- 8) Нормативно-правові акти регіональних та місцевих органів публічної влади;
- 9) Практику Європейського суду з прав людини [163, с. 48, 49–61].

Взагалі класифікація джерел виборчого права – це складний теоретико-методологічний процес, зміст якого полягає у виявленні критеріїв класифікації всієї множини джерел сучасного виборчого права в окремі самостійні групи з метою їх подальшої систематизації. Цими критеріями виступають кваліфікуючі ознаки джерел. Виходячи з цього, думаємо, що критеріями класифікації джерел виборчого права виступають: характер волевиявлення суб'єктів правотворчості, зміст (предмет правового регулювання), ієрархія, юридична сила, форма правового буття джерела, ступінь деталізації, територія та час його дії, чинність, місце та роль у регулюванні, традиційність для національної правової системи, національна приналежність тощо.

Так **за змістом** (предметом правового регулювання) джерела виборчого права слід розрізняти залежно від виду формуючих представницьких органів (посадових осіб) публічної влади і при цьому їх можна класифікувати на:

- 1) джерела, які регулюють порядок виборів представницьких органів державної влади;
- 2) джерела, які регулюють порядок виборів представницьких органів місцевого самоврядування.

У свою чергу першу групу джерел виборчого права можна класифікувати на:

- 1) джерела, які регулюють порядок виборів народних депутатів України;
- 2) джерела, які регулюють порядок виборів Президента України.

За колом суб'єктів правотворення джерела виборчого права можна класифікувати на:

- 1) джерела, які прийняті Верховною Радою України;
- 2) джерела, які прийняті Президентом України;
- 3) джерела, які прийняті Кабінетом Міністрів України;
- 4) джерела, які прийняті Центральною виборчою комісією
- 5) рішення Конституційного Суду України тощо.

За ієрархією тобто особливостями юридичної сили норм, що об'єктивовані в джерелах виборчого права їх класифікуються на:

- 1) Конституцію України, яка наділена найвищою юридичною силою;
- 2) Виборчий кодекс України;
- 3) закони;
- 4) підзаконні нормативні акти.

У свою чергу третю групу можна класифікувати на:

- а) профільні виборчі закони;
- б) суміжні закони.

За юридичною силою:

- 1) обов'язкові; 2) рекомендаційні.

За національною приналежністю джерела виборчого права України можна класифікувати на:

- 1) джерела, які прийняті вітчизняним суб'єктом правотворення;
- 2) джерела, які являють собою міжнародні договори та являють собою

міжнародні виборчі стандарти.

За ступенем деталізації вони класифікуються на:

- 1) загальні (Конституція України);
- 2) спеціалізовані (Виборчий кодекс України, профільні виборчі закони).

За територією дії джерела виборчого права класифікуються на ті, що:

- 1) діють на своїй території України;
- 2) діють в певних регіонах України.

За часом дії джерела виборчого права бувають такі, що:

- 1) постійні, термін їх дії не обмежений;
- 2) тимчасові, термін дії яких обмежений певними часовими рамками або певними обставинами (наприклад, Закон України 2004 р. про вибори Президента).

За місцем у регулюванні джерела виборчого права класифікуються на:

- 1) первинні; 2) вторинні.

За роллю у регулюванні джерела виборчого права бувають:

- 1) основні; 2) додаткові.

За формою правового буття джерела виборчого права можна класифікувати на ті, що:

- 1) являють собою закони і підзаконні акти;
- 2) являють собою рішення Конституційного Суду України;
- 3) являють собою практику судів загальною юрисдикції, перш за все адміністративних судів, щодо розгляду виборчих спорів тощо.

За таким критерієм як **чинність** джерела виборчого права класифікуються на:

- 1) чинні правові акти;
- 2) правові акти, які втратили чинність.

За **традиційністю для національної правової системи** джерела виборчого права класифікуються на:

- 1) традиційні (Конституція, закони України тощо);
- 2) нетрадиційні (судові прецеденти, наприклад, Рішення Європейського суду з прав людини і т. ін.).

За **характером волевиявлення суб'єктів правотворчості** джерела виборчого права є вираженням суспільних відносин, пов'язаних з формуванням представницьких органів публічної влади і їх можна класифікувати на:

- 1) акти встановлення норм права;
- 2) акти заміни норм права;
- 3) акти відміни норм права.

В цілому можемо відзначити, що класифікація джерел виборчого права України відповідає класифікації джерел права взагалі. Однак при цьому хотілось би відзначити правильність оцінки певного стану справ щодо вітчизняних джерел виборчого права України з боку відомого українського вченого В.Ф. Погорілка, який писав: “Розмаїття джерел виборчого права підтверджує необхідність прискорення кодифікації виборчого і референдного (референдарного) законодавства шляхом прийняття Виборчого кодексу України або Кодексу України про вибори і референдум” [24, с. 10].

РОЗДІЛ ІІ. ЮРИДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ВИБОРЧОГО ПРАВА УКРАЇНИ

2.1. Конституція України – визначальне джерело вітчизняного виборчого права

Основоположна роль в системі джерел виборчого права належить Конституції України, оскільки саме норми Основного Закону України регулюють найважливіші за своїм змістом конституційно-правові відносини, пов'язані із формуванням представницьких виборних органів державної влади та місцевого самоврядування.

Конституційне закріплення фундаментальних засад виборів як форми безпосередньої демократії має в Україні довгу історію. Зокрема, до числа перших джерел виборчого права України можна віднести Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким (Конституція Пилипа Орлика) 1710 року, у яких було визначено порядок проведення виборів до органів влади Гетьманської держави: “Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні – владою гетьманською затверджуватись” [67].

Джерелом виборчого права була й Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), в якій знайшли закріплення принцип народного суверенітету, активне і пасивне виборче право, принципи виборів тощо. Зокрема, ст.ст. 20,21 Конституції передбачали, що “Лише громадяне УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів

місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон” [129]; ст. 27 закріплювала: “Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений” [129].

Низку норм щодо виборчого права містили й українські радянські конституції. Зокрема, Конституція УСРР 1919 р. у галузі розбудови державного життя закріплювала владу за робітничим класом, здійснення державної влади покладалося виключно на “працюючі маси”, цілком усувалися “пануючі класи” від такої участі. Так стаття 19 Конституції УСРР закріплювала право В.Ц.В.К.Р. встановлювати порядок виборів місцевих органів Радянської влади, а ст. 20 передбачала вимоги щодо активного виборчого права [122]. Розділ III Конституції УСРР 1929 р., який мав назву “Виборчі права”, закріплював право обирати і бути обраним (ст. 66); обмеження щодо реалізації цього права окремих категорій громадян (ст.ст. 67, 68); право всеукраїнського центрального виконавчого комітету встановлювати порядок провадження виборів, а також і участь в них професійних спілок та інших робітничих та селянських організацій (ст. 69) [123]. Прийнята 30 січня 1937 р. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки містила окремий розділ “Виборча система”, в якому отримали закріплення принципи виборів, виборчі цензи щодо активного та пасивного виборчого права, вид виборчої системи тощо [120]. 20 квітня 1978 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР дев’ятого скликання була прийнята остання Конституція УРСР, якою було продовжено відтворення радянського народовладдя. Зокрема, зазначалося, що вся влада в Українській РСР належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які

становлять політичну основу Української РСР (ч. 1 ст. 2). Стаття 46 проголошувала, що Громадяни Української РСР мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, зокрема, шляхом можливості обирати і бути обраними до Рад народних депутатів та інших виборних державних органів; Глава 10 Конституції була присвячена закріпленню виборчої системи УРСР [121].

Слід зазначити, що конституції радянської України формально були досить демократичними для свого часу. В них було продекларовано досить широкі права і свободи громадян, у тому числі і право обирати та обиратися до органів державної влади, визначені засади організації та проведення виборів. Проте вони не могли бути реалізовані в умовах тоталітарного режиму, адже реальна політична практика перекреслювала їх демократичність.

Попередник Конституції України 1996 р. – Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” від 8 червня 1995 р. закріплював, що: вся повнота влади в Україні належить народові; народ є єдиним джерелом влади і здійснює її як безпосередньо – шляхом референдумів, так і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування; передбачав, що органи державної влади обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні; встановлював виборчі цензи для активного та пасивного виборчого права тощо [119].

Безумовно, що чинна Конституція України 1996 р. також виступає найважливішим джерелом виборчого права. Вона визначає фундаментальні засади безпосередньої демократії, закріплює суб’єктивні виборчі права, проголошує принципи виборчого права, визначає спосіб формування Центральної виборчої комісії, регулює окремі питання виборчого процесу тощо.

Слід зазначити, що конституції зарубіжних держав, як й Основний Закон України, виступають найважливішим джерелом виборчого права, однак обсяг

відповідного конституційного регулювання є неоднаковим і може визначатися декількома чинниками (внутрішньополітичною ситуацією в державі, яка існувала на момент прийняття відповідних основних законів, формою держави, демократичними процесами, що відбуваються в цій державі тощо).

Зазвичай, найважливіші аспекти виборів на конституційному рівні закріплені:

- у главах (розділах), які регулюють правовий статус людини й громадянина (Італія) чи статус представницьких та інших виборних органів влади (Австрія, Азербайджан, Албанія, Бельгія, Ісландія та ін.);

- одночасно у тих та інших главах (Македонія, Молдова, Польща, Російська Федерація, Румунія, Словенія, Словаччина, Туреччина і т. д.);

- у спеціальних главах (розділах), що присвячені виборам чи виборчим системам (Республіка Білорусь, Туркменістан, Узбекистан та ін.). Зокрема, Глава 1 Розділ III Конституції Білорусь має назву “Виборча система” та містить норми, що регулюють основні засади організації та проведення виборів в державі (право обирати та обиратися (ст. 64), принципи вільних, рівних, прямих виборів та принцип таємного голосування (ст.ст. 65-68); право висування кандидатів (ст. 69); фінансування виборів (ст. 70); статус виборчих комісій (ст. 71) та право відкликання депутата (ст. 72) [125]; Глава XXIII Конституції Республіки Узбекистан також має назву “Виборча система” та закріплює право обирати та обиратися, принципи проведення виборів; статус Центральної виборчої комісії та порядок її формування (ст. 117) [112].

Але незалежно від способу закріплення, аналіз положень основних законів демократичних держав дозволяє виявити певні засади конституційного регулювання виборів, які є характерними для більшості країн.

По-перше, конституціями закріплюються вибори, як форма безпосередньої демократії. Так, відповідно до ч. 2 ст. 20 Конституції ФРН, вся державна влада виходить від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів і голосувань, а також через спеціальні органи законодавчої, виконавчої та судової влади [113]. “Громадяни мають право брати участь в управлінні

справами держави як безпосередньо, так і через своїх представників, вільно обраних на періодичних виборах на основі загального виборчого права” [109] – проголошує ч. 1 ст. 23 Конституції Іспанії.

По-друге, конституції визначають право обирати та обиратися (іноді обов’язок брати участь у виборах) та вимоги щодо активного та пасивного виборчого права (Австрія, Бельгія, Греція, Італія, Португалія, Чехія, Угорщина та ін.). Зокрема, згідно зі ст. 62 Конституції Польської Республіки польський громадянин має право брати участь у референдумі, а також право обирати Президента Республіки, депутатів, сенаторів і представників до органів територіального самоврядування, якщо на день голосування досяг 18 років. Не мають права брати участь у референдумі і права обирати особи, які за правочинним судовим рішенням визнані недієздатними або позбавлені публічних чи виборчих прав [124, с. 28–29]. В конституціях деяких держав передбачається обов’язковість участі у голосуванні на виборах (Бельгія, Греція, Італія та ін.). “Виборцями є всі громадяни – чоловіки і жінки, що досягли повноліття...Виборче право не може бути обмежене інакше, як в силу громадянської недієздатності або остаточного кримінальної вироку або у випадках недостойної поведінки, зазначених законом” – зазначається в ст. 48 Конституції Італії.

По-третє, конституції досить часто закріплюють основні принципи національного виборчого права (Греція, Ірландія, Іспанія, Німеччина, Польща, Португалія, Словаччина, Франція та ін.). “Радники обираються загальними, вільними, рівними, прямими і таємними виборами на чотирирічний строк” – закріплює ст. 51 Конституції Князівства Андорра [110]; “Вибори до Сейму – загальні, рівні, прямі та пропорційні і відбуваються шляхом таємного голосування” – проголошує Конституція Польської Республіки [124, с. 28–29]; “Вибори можуть бути прямими або непрямими залежно від порядку, передбаченого (prevues) в Конституції. Виборче право завжди є загальним і рівним, голосування – таємним” – встановлює ч. 3 ст. 3 Конституції Французької Республіки [130].

По-четверте, основними законами може бути встановлено виборчу систему, за якою обирається глава держави (Польща, США, Фінляндія, Франція, та ін.) і, у більшості випадків, – загальні риси виборчої системи, за якою формується парламент (Австрія, Данія, Естонія, Мальта, Польща, Португалія, Швеція та ін.), а також визначаються засади виборчої системи місцевих виборів (Австрія, Нідерланди, Португалія).

Так, згідно з ч. 1 ст. 7 Конституції Французької Республіки Президент Республіки обирається абсолютною більшістю від поданих голосів. Якщо в першому турі виборів такої більшості не здобув жодний кандидат, через чотирнадцять днів проводиться другий тур. У ньому беруть участь двоє кандидатів, за яких було подано найбільше голосів у першому турі, враховуючи і випадок якщо один з кандидатів, які отримали найбільше голосів, зняв свою кандидатуру [130]; “Президента, а так само і Віце-президента, якого обирають на той самий термін, обирають наступним чином. Кожен штат у спосіб, встановлений законодавчим органом штату, визначає кількість вибірників, що дорівнює кількості сенаторів і представників, яку цей штат має право посилати в Конгрес... Вибірники збираються у своїх штатах та обирають голосуванням двох осіб, поміж якими принаймні одна не повинна мешкати в одному з вибірниками штаті. Вони складають список усіх кандидатів, зазначаючи, скільки голосів подано за кожного; цей список вони підписують, засвідчують і відсилають запечатаним до осідку уряду Сполучених Штатів Голові Сенату. Голова Сенату відкриває усі документи за присутності Сенату і Палати представників, після чого голоси підраховують. Президентом стає особа, яка здобула найбільше голосів, якщо кількість голосів становить більшість загальної кількості призначених вибірників; якщо більшість дістане кілька осіб, і кількість голосів за кожну буде однакова, то Палата представників негайно обирає одного з них на Президента; а якщо ніхто не дістав більшості голосів, тоді Палата представників обирає Президента таким порядком з-поміж п'яťох перших у списку осіб... [126]” – встановлюється Розділом 1 статті II Конституції США; “Розподілення мандатів у відповідності до поданих голосів

відбувається на підставі принципу пропорційного представництв [111]” – закріплює пропорційну виборчу систему Конституція Португалії.

По-п’яте, конституціями закріплюється порядок формування, кількісний склад, вимоги щодо персонального складу вищого органу адміністрування виборчого процесу (Австрія, Литва, Мальта, Швеція та ін.). Зокрема, згідно з Главою 3 Конституції Швеції комітет з перевірки виборів складається з голови, який є або був штатним суддею і який не може входити до складу Риксдагу, і ще шести членів. Члени комітету обираються після кожних чергових виборів, як тільки вибори придбають законну силу, на термін до нових виборів в комітет [114].

По-шосте, непоодинокими є випадки, коли конституціями закріплюються принципи та основні моменти виборчого процесу: порядок утворення виборчих округів, дільниць (Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург), засади висування кандидатів (Ірландія, Фінляндія, Чехія), порядок проведення голосування, дата та строки виборів (Естонія, Польща, Ірландія, Словенія, США, Франція Швеція) тощо. Зокрема, ст. 26 Конституції Австрійської Республіки закріплює деякі принципи виборчого процесу та день виборів; ст.ст. 83-86 Конституції Азербайджанської Республіки вимоги до кандидатів в депутати, питання перевірки і затвердження результатів виборів тощо. Як приклад можна навести також Конституцію Португалії, ч. 3 ст. 113 якої закріплює основні принципи виборчого процесу: “Виборчі кампанії будуються на наступних принципах: а) свобода пропаганди; б) рівність можливостей і однакове ставлення до всіх кандидатів; с) неупередженість публічних установ по відношенню до різних кандидатів; d) відкритість і контроль за витратами на виборчу кампанію”; крім того, ч. 3 ст. 40 зазначає: “В період передвиборчих кампаній суперники мають право на рівне і регулярно наданий ефірний час на теле- і радіостанціях національного і регіонального рівнів в рамках закону” [111].

Зазвичай в основних законах також містяться бланкетні норми, які визначають, що порядок виборів органів державної влади регулюється окремими законом (ст. 68 Конституції Республіки Вірменія, ст. 55 Конституції

Литовської Республіки, ст. 100 Конституції Польської Республіки, ст. 38 Конституції ФРН, ст.ст. 6, 25 Конституції Французької Республіки тощо). Зокрема, згідно з вищезазначеними статтями Конституції Французької Республіки: “Президент Республіки обирається строком на п’ять років на загальних і прямих виборах. Одна й та сама особа не може бути Президентом більше ніж два строки підряд. Особливості застосування цієї статті встановлюються (fixees) органічним законом (loi organique)”; “Строк повноважень кожної з палат, кількість членів палат, їх винагорода, умови обрання, положення щодо невиборності і несумісності встановлюються органічним законом” [130].

Інколи в основних законах встановлюються і особливі вимоги стосовно форми або процедури прийняття такого правового акта. Зокрема, в Киргизстані для цього має прийматися конституційний закон (ст. 54 конституції). В Італії відносно законопроектів з питань виборів конституцією забороняється застосовувати скорочену процедуру розгляду в парламенті (ст. 72) [238, с. 368]. У ст. 71 Конституції Угорщини закріплено, що норми про вибори депутатів Державних зборів, як і місцевих представницьких установ і глав міського управління, містяться в особливих законах, для прийняття яких необхідна підтримка двох третин присутніх депутатів Державних зборів [103, с. 563].

Закріплення на конституційному рівні права обирати та обиратися, принципів та окремих аспектів порядку організації та проведення виборів свідчить про визнання на вищому державно-правовому рівні їх важливості в житті держави і суспільства. Це надає зазначеним приписам більшої вагомості, обов’язкового до виконання характеру, що є вельми важливим у реалізації громадянами права брати участь в управлінні державними справами.

Для України, як було вище зазначено, як й для більшості інших країн, основним джерелом виборчого права виступає Конституція України. Це єдиний нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, який є Основним Законом суспільства і держави, що регулює найважливіші суспільні відносини, містить

норми прямої дії, має особливий порядок прийняття, внесення до нього змін і доповнень та його захисту, гарантування.

Конституція України як основне джерело виборчого права України має ряд характерних ознак, юридичних властивостей:

- по-перше, Конституція України за своєю сутністю є Основним Законом, актом установчої влади, що належить народу;

- по-друге, за змістом Конституція України має найвищу юридичну силу – закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй;

- по-третє, норми Конституції є нормами прямої дії – звернення до суду для захисту права обиратися та бути обраним до органів публічної влади на підставі Конституції України гарантується;

- по-четверте, Конституція приймається і вводиться в дію відповідно до передбаченої законом спеціальної процедури. Спеціальна процедура встановлюється й щодо внесення змін і доповнень до Конституції України (зокрема, необхідність затвердження законопроекту про внесення змін до розділу III “Вибори. Референдум” всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України);

- по-п'яте, чинне законодавство передбачає спеціальний механізм правового захисту, гарантування Конституції України.

Аналіз положень Конституції України дає змогу констатувати, що основним Законом нашої держави закріплюються засади конституційного регулювання виборів, які є характерними й для більшості демократичних країн та були проаналізовані нами вище. Як з цього приводу зазначає Ю.Б. Ключковський: “Вона визначає фундаментальні засади представницької демократії, закріплює зміст та обсяг основних суб’єктивних виборчих прав, проголошує принципи виборчого права, визначає спосіб формування Центральної виборчої комісії” [95, с. 709].

Структурно засади організації і проведення виборів, реалізації виборчих прав громадян, викладені у статтях Конституції України, розміщених у різних її

розділах. Зокрема, в Розділі I “Загальні засади” народ визнається носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, закріплюються можливості здійснювати владу народом безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5) а також встановлюється низка загальних норм, які мають велике значення для регулювання виборчого процесу в Україні, оскільки визначають засади політичної багатоманітності (ст. 15); Розділ II “права, свободи та обов’язки людини і громадянина” регламентує політичні, у тому числі виборчі, права громадян України (стаття 38); Розділі III “Вибори. Референдум” містить норми, які безпосередньо стосуються виборів (статті 69-71); деякі загальні засади організації і проведення виборів окремих органів публічної влади містяться в розділах (“Верховна Рада України” (статті 76-77), “Президент України” (стаття 103), “Автономна Республіка Крим” (стаття 136), “Місьцеве самоврядування” (стаття 140, 141). Така розпорошеність відповідних положень, на думку Ю.Б. Ключковського, призводить до певної втрати цілісності, окремих повторів та прогалин у конституційному регулюванні цього визначального суспільно-політичного інституту представницької демократії [95, с. 709].

По-перше, Основним Законом України визнається принцип народного суверенітету: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування” [127] – встановлює ч. 1 ст. 5 Конституції України. Відповідно до цього принципу влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу. Таке здійснення можливе шляхом вільних виборів, коли народ України передає державі в особі її органів владу, що йому належить, а остання здійснює її від імені і за участю народу. За таких умов “вибори забезпечують первісну легітимацію державної влади, тобто її відповідність суспільним ідеалам” [128, с. 34].

Засадниче положення статті 5 конкретизується приписом статті 69 Конституції України про те, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Слід зазначити, що перелік форм народного волевиявлення є відкритим, оскільки після закріплення таких інститутів демократії, як вибори та референдум, використовується юридична конструкція “та інші форми безпосередньої демократії”, що означає можливість існування інших форм народного волевиявлення (народна законодавча ініціатива, мирні зібрання тощо).

Вибори є способом формування Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах (у разі створення), селищних та сільських рад а також заміщення посту Президента України, посад міських, селищних та сільських голів. У сучасних умовах парламентсько-президентської республіки вибори є також формою легітимації політичного курсу розвитку держави.

По-друге, конституційні норми встановлюють суб’єктивне виборче право та два аспекти його реалізації: активний і пасивний (статті 38, 70, 76, 103 Конституції України). Активне виборче право як право вільно обирати органи державної влади та органи місцевого самоврядування закріплене ч. 1 ст. 38 Конституції України. Стаття 70 Основного Закону України застосовує термін “право голосу на виборах”, та зазначає що це право належить громадянам України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними [127]. Стаття 38 визначає суб’єкта права обирати як “громадянина”, стаття 70 додатково передбачає такі цензи для активного виборчого права, як віковий та відсутність цивільної недієздатності. Саме ці статті встановлюють статус виборця, якій має право голосу як на загальнодержавних, так й на місцевих виборах.

Окрім активного виборчого права стаття 38 Конституції України передбачає пасивне виборче право, кваліфікуючи його як “право бути обраним”. Таке визначення пасивного виборчого права в науці конституційного права вважають дещо дискусійним. Зокрема, як зазначає з цього приводу

Ю.Б. Ключковський, з яким ми повністю погоджуємось, по суті зміст пасивного виборчого права полягає у праві претендувати на обрання, праві бути кандидатом на виборах; “бути обраним” такий кандидат має лише можливість [95, с. 711] і реалізація цього права не завжди означає що громадянин буде обраний народним депутатом України, Президентом України, депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатом місцевої ради, сільським, селищним, міським головою. Враховуючи вищезазначене, вважаємо, що пасивне виборче право має бути закріплено в ст. 38 Конституції України як “право обиратися”.

Виборчі цензи щодо пасивного виборчого права на загальнонаціональних виборах встановлені статтями 76, 103 Конституції України: “Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п’яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку” (ст. 76); “Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п’яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою” [127]. Будь-які обмеження пасивного виборчого права на місцевих виборах в Конституції України відсутні.

Крім того, слід зазначити, що в контексті Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України і виконавчого комітету Вінницької міської ради щодо офіційного тлумачення положень статей 38, 78 Конституції України, статей 1, 10, 12, частини другої статті 49 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” (справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови) № 7-рп/99 від 6 липня 1999 року громадянину України надано **право вільно бути обраним** до будь-якого органу державної влади, зокрема до Верховної Ради України, до органу місцевого самоврядування – сільської,

селищної, міської, районної, обласної ради, а також бути обраним сільським, селищним, міським головою, але реалізувати набутий представницький мандат громадянин може тільки в одному з цих органів чи на посаді сільського, селищного, міського голови [213].

По-третє, статтею 71 Конституції України закріплюються основні принципи виборів: загальне, рівне, пряме виборче право, вільні вибори та таємне голосування. Вищезазначені принципи, окрім вільних виборів, знаходять закріплення й в інших статтях Основного Закону. Зокрема, в ч. 1 ст. 76: “Конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п’ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п’ять років” [127]; ч. 1 ст. 103: “Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п’ять років” [127]; ч. 1 ст. 136: “Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим, депутати якої обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування” [127]; ч. 1, 2 ст. 141: “До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування... Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування відповідно сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях” [127]. Вважаємо, що такий повтор загальних принципів виборів, тим більше, без згадування принципу вільних виборів, є недоцільним.

Слід зазначити, що деякі вчені-конституціоналісти висловлюють застереження щодо використання в Конституції України терміну “пряме виборче право”. На противагу цьому вони зазначають, що міжнародні документи вживають термін “прямі вибори” [95, с. 712]. Повністю погоджуємося з вищезазначеною точкою зору.

Ця засада стосується не стільки виборчого права, скільки визначення того способу формування представницьких органів, який передбачається Основним Законом. Виборні органи можуть формуватись як шляхом прямих (виборець голосує за кандидата чи політичну партію), так і шляхом непрямих виборів (виборець віддає голос за виборщика, який потім голосує за кандидата). Враховуючи вищезазначене, вважаємо, що ч. 1 ст. 71 Конституції України має бути викладена в наступній редакції: “Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними, прямими і відбуваються на основі загального та рівного виборчого права шляхом таємного голосування”.

По-четверте, Конституцією України закріплюються деякі елементи статусу вищого органу адміністрування виборчого процесу – Центральної виборчої комісії. Зокрема, ст. 85 Основного Закону серед повноважень Верховної Ради України зазначає призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України.

По-п'яте, на конституційному рівні в Україні знайшли закріплення дата та строки проведення чергових та позачергових виборів органів державної влади. Так, статтею 77 Конституції України закріплюється, що чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України [127]; частиною 5 статті 103, що чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень [127]; чергові вибори сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, сільських, селищних, міських голів згідно з ч. 3 ст. 141 відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень відповідної ради чи відповідного голови, обраних на чергових виборах [127]. Вважаємо, що визначення саме на конституційному

рівні дати проведення як чергових так й позачергових виборів Верховної Ради України Президента України, органів місцевого самоврядування є вагомими чинниками демократії, важливим інститутом гарантії реалізації виборчих прав громадян.

В Конституції України, як й більшості основних законів зарубіжних країн, також містяться бланкетні норми, які визначають, що порядок виборів органів публічної влади регулюється окремими законами. Зокрема, п. 20 ч. 1 ст. 92 має пряму вказівку на те, що організація і порядок проведення виборів і референдумів визначається виключно законами України.

Частина 6 ст. 103 та ч. 3 ст. 77 встановлюють, що порядок проведення виборів Президента України та народних депутатів України відповідно, встановлюється законом. Вищезазначені норми Конституції України визначають правову форму встановлення порядку проведення виборів народних депутатів, якою є закон.

Слід зазначити, що на відміну від більшості тих зарубіжних держав, конституційне регулювання виборів яких ми аналізували, тип виборчої системи в Україні на конституційному рівні не встановлений, а є предметом законодавчого врегулювання, що є дещо традиційним для країн “молодої демократії”.

Щодо доцільності закріплення в Конституції України виборчих систем, що застосовуються на загальнодержавних та місцевих виборах, слід згадати Ухвалу Конституційного Суду України від 29 листопада 2000 р. № 59-у/2000, в якій Конституційний Суд України зазначив, що визначення характеру виборчої системи (мажоритарна, пропорційна, мажоритарно-пропорційна тощо), її певних ознак та особливостей є питанням політичної доцільності, і воно має вирішуватися Верховною Радою України [258].

Хоча Верховною Радою України IX скликання прийнято інший варіант вирішення цього питання. Парламент України цього скликання підготував зміни до Конституції України згідно з якими на рівні Основного Закону передбачається запровадження в Україні пропорційної виборчої системи з

відкритими списками (Проект Закону про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) 1017 від 29.08.2019 року [182] і цей проект отримав схвалення з боку Конституційного Суду України (Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) (реєстр. № 1017) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 16.12.2019 року № 8-в/2019) [30].

Взагалі досліджуючи місце і роль Конституції України в системі джерел виборчого права, вважаємо за доцільне звернути увагу ще на одне джерело, яке має безпосередній зв'язок з Основним Законом – рішення Конституційного Суду України. Адже саме Конституційний Суд України як орган конституційної юрисдикції згідно з ч. 1 ст. 147 Конституції України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до неї [127].

Хоча треба відзначити, що в науці конституційного права немає єдиної точки зору щодо визнання актів Конституційного Суду України джерелом права, зокрема виборчого. Так, на думку В.А. Гергелійника акти тлумачення Конституційного Суду України не можуть розглядатися як самостійні джерела права. Вони є інтерпретаційними актами, мають допоміжний характер і можуть бути застосовані лише у зв'язку із застосуванням відповідної норми [51, с. 14]. Приблизно так само вважає В. Шаповал, який пише: “Рішення і висновки Конституційного Суду не можуть мати характер нормативно-правових актів, які здатні активно регулювати суспільні відносини. Не можуть вони містити й окремі положення, які за природою були б позитивними нормативними реаліями... За будь-яких умов конституційно і законодавчо визначена

компетенція Конституційного Суду не передбачає здійснення нормотворчості, не пов'язаної з регламентацією частини питань організації його внутрішньої роботи” [272, с. 29].

Іншу точку зору з цього приводу мають В. Тихий, М. Баглай, Р. Мартинюк, М. Кельман, Т. Цимбалістий, С. Шевчук, Г. Гаджієв, І. Домбровський, М. Вітрук та ін. Так, на думку В. Тихого, “рішення Конституційного Суду України, якими визнані закони, інші нормативно-правові акти або їх окремі положення неконституційними, мають силу нормативно-правового акта” [251, с. 223]. В свою чергу, відомий російський правознавець М.В. Баглай також стверджує: “До числа джерел конституційного права відносяться постанови Конституційного Суду Російської Федерації, в яких встановлюється відповідність Конституції Росії конституцій й статутів суб'єктів Федерації, законів і інших нормативних актів, а окрім цього, вирішуються спірні питання компетенції, дається тлумачення Конституції. Хоча з формальної точки зору Конституційний Суд не відноситься до числа правотворчих органів, акти якого за юридичною силою стояли би вище актів парламенту і Президента, однак в дійсності він таким є. Існує презумпція конституційності кожного закону і будь-які акти чи їх окремі положення, визнанні судом неконституційними, втрачають силу; міжнародні акти, які не відповідають Конституції, не підлягають введенню в дію і застосуванню” [5, с. 27]. Р. Мартинюк теж вважає, що інтерпретаційні акти Конституційного Суду “приймають” на себе юридичні характеристики конституційних норм, що зумовлює вищу юридичну силу актів органів конституційної юрисдикції та імперативне значення сформульованих у цих актах правових позицій [151, с. 83].

М.С. Кельман з цього приводу зазначає, що “акти Конституційного Суду за своєю політико-правовою спрямованістю поступово набувають значення правового феномена...”, і при цьому він просто визнає, що вони є джерелом права [89, с. 15]. У такому ж аспекті визначає правову природу актів Конституційного Суду України М.В. Савчин, який сприймає останні як

джерела права, які мають вторинний характер, оскільки є похідними від норм та принципів Конституції України і безпосередньо пов'язані з ними. Хоча при цьому він уточнює, що сукупність рішень Суду становить його прецедентне право [227, с. 8–11].

Т. Цимбалістий щодо можливості розуміння актів Конституційного Суду України як актів нормативно-правових, зазначає наступне: “в теорії права під останніми розуміють письмові документи, що встановлюють, змінюють, припиняють чи конкретизують норми права. Це дає підстави говорити про нормативно-правову природу рішень Конституційного Суду України в справах про офіційне тлумачення Конституції і законів України, адже таке тлумачення і є способом конкретизації їх норм. Звичайно, рішення і висновки Конституційного Суду України не можуть мати характеру нормативно-правових актів, які здатні активно регулювати суспільні відносини... Разом з цим це не заперечує можливості визнання за актами Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України нормативного характеру в тому розумінні, що вони конкретизують чинне законодавство України і не регулюючи самостійно суспільні відносини, вони, тим не менше, задіяні в цьому процесі, адже застосування положень Конституції і законів України, щодо яких Конституційним Судом України дано офіційне тлумачення, можливе лише з урахуванням правових позицій Конституційного Суду України, викладених у відповідних рішеннях. Останні, як відомо, є обов'язковими до виконання на всій території України” [266, с. 59].

Щодо рішень Конституційного Суду України про конституційність законів та інших нормативно-правових актів, цей науковець зазначає наступне: “Рішення Конституційного Суду України про визнання правових актів чи окремих їх положень неконституційним тягне їх скасування. Це зближує акти Конституційного Суду України з нормативно-правовими актами. Проте така схожість обмежується лише так званими “негативними” повноваженнями або “негативною” правотворчістю Конституційного Суду України. Він

уповноважений лише визнавати неконституційними певні акти, але аж ніяк не створювати нові чи змінювати чинні норми права” [266, с. 60].

С.В. Шевчук та Г.А. Гаджієв теж вважають, що правові позиції конституційного суду, які він висловлює у своїх актах, дуже подібні до *ratio decidendi*, який відповідно до доктрини прецеденту фіксує правову основу, що має силу закону та повинен застосовуватися не тільки при вирішенні всіх наступних справ, але й щодо всіх інших осіб, а не тільки сторін у певній справі [274, с. 179; 48, с. 82–89].

Також акти Конституційного Суду розуміють як переконливий прецедент тлумачення [166, с. 30; 43, с. 43]; чи як систему правових аргументів правоположень (праворозуміння), зразків (правил) прецедентного характеру, загальних правил, орієнтирів тощо [140, с. 3].

Цікаву точку зору щодо правової природи актів Конституційного Суду України має О. Домбровський, на думку якого “особлива юридична природа актів Суду обумовлена насамперед тим, що вони в будь-якій своїй формі є актами тлумачення, і навіть у випадках правозастосування тлумачення органічно вплетені в зміст акта. Чим більш узагальнено закон формулює правову норму або правовий принцип, тим більше проявляється самостійність Суду під час її тлумачення та формулювання більш конкретного змісту відповідних правових положень. Саме ці конкретні правові положення, вироблені органом конституційної юрисдикції, є правовими позиціями, якими зобов’язані керуватися всі суб’єкти правових відносин України” [69, с. 140].

Російський науковець М.В. Вітрук сприймає акти Конституційного суду як правові висновки і уявлення, результат інтерпретації (тлумачення) Судом духу і букви Конституції, тлумачення норм конституційного змісту (аспектів) положень галузевих (чинних) законів, інших нормативних актів у межах його компетенції, які знімають невизначеність в конкретних конституційно-правових ситуаціях і слугують правовою основою підсумкових рішень. На його думку, в судовій та іншій правозастосовній практиці правові позиції конституційного суду набувають характеру прецеденту за своєю юридичною

силою, але такими за своєю природою не є. В ряду правових явищ (правових норм, принципів, правоположень, прецедентів тощо) правові позиції конституційного суду посідають самостійне місце і можуть розглядатися як джерела конституційного та інших галузей права (законодавства) [35, с. 95–96].

Український вчений О.В. Марцеляк з цього приводу зазначає: “Спеціальний статус стосовно актів виборчого законодавства мають рішення Конституційного Суду України. Не будучи формально законодавчими актами, його рішення в той же час беруться до уваги внаслідок своєї специфічної природи, яка ґрунтується на тому, що вони впливають на зміст законодавчих норм. Фактично ними скасовуються ті норми, які визнані неконституційними, або уточнюється зміст тих, яким дано офіційне тлумачення” [153].

Підтримуючи в цілому точки зору вищезазначених науковців, які визнають рішення органу конституційної юрисдикції джерелами права, відзначимо, що рішення Конституційного Суду України мають складну правову природу, якою обґрунтовується характер цих джерел виборчого права. Не будучи формально нормативно-правовими актами в повному розумінні цього поняття, в той же час рішення органу конституційної юрисдикції беруться до уваги внаслідок своєї специфічної природи, яка ґрунтується на тому, що вони впливають на зміст конституційних та законодавчих норм [44, с. 65-67].

Розглядаючи рішення Конституційного Суду України як джерела виборчого права, необхідно звертати увагу передусім на правові позиції органу конституційної юрисдикції, викладені у мотивувальних частинах відповідних рішень. При цьому принципового значення не має, чи це рішення щодо визнання неконституційності певних законодавчих положень, чи щодо тлумачення норм Конституції України.

До рішень Конституційного Суду України, які стосуються різних аспектів виборчого права, та якими визнаються неконституційними нормативно-правові акти слід віднести такі, як:

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України

(конституційності) Закону України “Про вибори народних депутатів України” (справа про вибори народних депутатів України) від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 [220];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України “Про Закон України “Про порядок проведення виборів депутатів міської, районних у місті Києві рад та міського голови у місті Києві” (справа про вибори у містах Києві та Севастополі) 27 березня 1998 року № 5-рп/98 [211];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 63 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 43 Закону України “Про вибори народних депутатів України” (справа про виборчу заставу) від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 [217];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 7 ст. 3 Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим” (справа про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим) від 17 квітня 2003 року № 9-рп/2003 [219];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення ч. 3 ст. 30 Закону України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (справа про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів) від 23 жовтня 2003 року № 17-рп/2003 [221];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 58 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Верховної Ради України “Про Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України з питань моніторингу

реалізації законодавства про вибори Президента України” (справа про Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України) від 18 листопада 2004 року № 17-рп/2004 [215];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року” (справа про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України”) від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004 [210];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 22 Закону України “Про вибори народних депутатів України“ стосовно рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до всіх одномандатних виборчих округів, які утворюються на території столиці України – міста Києва від 4 квітня 2012 року № 7-рп/2012 [216];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини п'ятої статті 52, абзацу другої частини десятої статті 98, частини третьої статті 99 Закону України “Про вибори народних депутатів України“ (справа про висування кандидатів у народні депутати України за змішаної виборчої системи) від 5 квітня 2012 року № 8-рп/2012 [52] та ін.

Серед рішень Конституційного Суду України, які безпосередньо стосувались питань офіційного тлумачення Конституції України з питань виборів можна навести наступні:

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Центральної виборчої комісії щодо офіційного тлумачення положень частин 11 і 13 ст. 42 Закону України “Про вибори народних депутатів України”

від 25 березня 1998 року (справа про тлумачення Закону України “Про вибори народних депутатів України”) від 25 березня 1998 року № 3-рп/98 [223];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Харківської обласної державної адміністрації та Харківської обласної ради про офіційне тлумачення положень пункту 4 частини третьої статті 56, пункту 2 частини першої, частини п'ятнадцятої статті 64 Закону України “Про вибори Президента України” (справа про вибори Президента України) від 24 березня 2005 року № 3-рп/2005 [222];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 29 травня 2013 року № 2-рп/2013 [212];

- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 101 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положень частин першої, п'ятої статті 103 Конституції України у системному зв'язку з пунктом 16 розділу XV “Перехідні положення” Конституції України (справа про строк, на який обирається Президент України) 15 травня 2014 року № 5-рп/2014 [218].

У зазначених рішеннях Конституційного Суду України акумулюється досвід проведення парламентських, президентських та місцевих виборів в Україні, тому є сенс уважно ставитися до правових позицій Конституційного Суду України та враховувати згадані позиції у процесі застосування та удосконалення виборчого законодавства.

З урахуванням вищенаведеного можна зробити наступні висновки:

1) Конституція України є основним джерелом, що визначає вибори як форму безпосередньої демократії, встановлює активне та пасивне виборче право, закріплює принципи виборів та визначає деякі засади їх організації та

проведення. Саме Конституцією України пріоритетна роль у регулюванні суспільного розвитку надається власне безпосередньому волевиявленню громадян, найвищим проявом і однією з основних конституційних форм якого виступають вибори. А вище досліджені норми Основного Закону є надійною основою становлення демократичної і правової держави, реалізації суверенітету Українського народу, здійснення виборчих прав громадян.

2) Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України законів України та інших нормативно-правових актів та офіційного тлумачення Конституції України носять обов'язковий характер та є особливим джерелом виборчого права. Однак висновок про віднесення вказаних рішень до джерел права повинен бути не доктринальним, заснованим на думці провідних вчених, а закріпленим у правових нормах, і перш за все, на рівні Основного Закону України.

2.2. Міжнародно-правові акти як міжнародні правові стандарти і джерела виборчого права України

Джерелами виборчого права України є не тільки національні правові акти, а й міжнародні, які виконують подвійну функцію: 1) виступають міжнародними правовими стандартами на основі яких формується національне виборче законодавство, 2) виступають джерелами виборчого права [37, с. 87]. Як пишуть українські дослідники М. Баймуратов та Б. Кофман: “В умовах всеосяжної політичної і правової глобалізації та зростання взаємодії та взаємозалежності держав на міжнародній арені вибори органів державної влади й органів місцевого самоврядування, посадових осіб у конкретній державі виходять на наддержавний рівень, трансформуючись в об'єкт міжнародно-правового регулювання, демонструючи перманентний характер тенденції конституціоналізації міжнародного правопорядку та інтернаціоналізації національного конституційного права. Одним із найбільш яскравих феноменів

зазначеної тенденції є міжнародні виборчі стандарти, що мають велику та неминущу політико-правову цінність” [6, с. 63].

Вироблення міжнародних виборчих стандартів здійснюється завдяки процесам правової глобалізації та міжнародної інтеграції, які охоплюють не тільки міжнародне право, а й різноманітні галузі національного права, в тому числі конституційного й виборчого. Як зазначають М.О. Баймуратов та М.А. Алмохаммед підкреслюючи роль правової глобалізації, вона “знаходить свій прояв у розробці на міжнародному рівні міжнародних правових стандартів, з подальшим їх сприйняттям національним, насамперед конституційним, правом держав” [7, с.47].

Міжнародні правові стандарти – порівняно молоде правове явище, яке в основному почало формуватися у другій половині 40-х років ХХ ст. після Другої світової війни. Внаслідок цього на сьогодні немає єдиного їх розуміння. Так, К.О. Савчук міжнародними стандартами називає міжнародно-правові норми і принципи, які закріплюють стандартизовані правила поведінки суб’єктів міжнародного права в тих або інших сферах міжнародного співробітництва [228, с. 615].

А. Георгіца та О. Тодика пишуть, що у науковій літературі під міжнародними стандартами прийнято розуміти усі міжнародні норми в галузі прав і свобод особи [50, с. 35]. Тобто вони зводять розуміння міжнародних стандартів до сфери прав людини. Це характерно і для інших науковців. Як пишуть М.О. Баймуратов та Б.Я Кофман: “Досліджуючи правову природу міжнародних виборчих стандартів, слід зазначити, що в сучасному міжнародному праві склався цілий нормативний масив міжнародних стандартів, розроблених державами-членами світового співтовариства в рамках міжнародних організацій і конференцій з різних сфер міжнародного співробітництва. Природно, пріоритет тут належить міжнародним стандартам у сфері прав людини або, точніше, міжнародним стандартам (стандарту) в міжнародному праві прав людини. Цей пріоритет обґрунтовується не тільки й не стільки особливою значущістю об’єкта і предмета міжнародно-правового

регулювання, скільки фактичною кількістю міжнародних стандартів, які закріплюють, гарантують, легалізують, легітимують, захищають, охороняють права людини з боку держави та її інституцій практично у всіх сферах людської життєдіяльності...” [9, с. 25].

Виходячи з такого підходу П.М. Рабінович та О. Венецька також трактують міжнародні стандарти в аналогічному ж аспекті, однак вони при цьому уточнюють, що це міжнародні стандарти у галузі прав людини і пишуть, що такі стандарти становлять закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах ті праволюдні показники, до досягнення яких зобов'язуються або заохочуються держави [206, с. 6]. Також О.М. Руднева в такому ж аспекті говорить, що міжнародний стандарт є “взірцем, ідеальною моделлю, еталоном, орієнтиром, правовою цінністю, що закріплює певні норми та принципи прав людини” [224, с. 13–14]. Н. Раданович говорячи про європейські стандарти (євростандарти) прав людини визначає їх у вигляді системи певних моделей прав людини, що відображають основний зміст і обсяг цих прав та визнаються європейським співтовариством [209, с. 69].

Натомість інші науковці підкреслюючи роль міжнародних правових стандартів у сфері прав людини, говорять, що вони стали зразком і джерелом формування й поширення міжнародних стандартів і в інших сферах та стверджують, що під міжнародними стандартами мається на увазі пріоритет міжнародно-правових принципів і норм, визнаних конституціями... Інше значення міжнародних стандартів можна визнати за актами і документами міжнародних спеціалізованих організацій, які регулюють строго галузеву чи функціональну сферу загальної діяльності таких як ЮНЕСКО, МОП, СОТ [252, с. 295]. Американський вчений П. Сигарта наголошує на тому, що міжнародні стандарти можна використовувати, оцінюючи національну або регіональну поведінку держав у межах їхніх територій, а також у процесі здійснення ними внутрішньої юрисдикції, крім того, їх можна розглядати як такі, що стоять над національною конституцією [281, р. 15]. Український науковець А.Р. Крусян вважає, що міжнародні правові документи, отримавши

визнання світової спільноти, стають так званими міжнародно-правовими стандартами [135, с. 171]. С.О. Верланов також говорячи, що стандарти покликані слугувати орієнтиром для відповідної внутрішньодержавної практики, виокремлює такі їх характерні ознаки: а) їхній модельний характер (“зразковість”); б) становлення мінімальної межі стандарту; в) його нормативну (юридичну) закріпленість; г) плюралізм інституційних механізмів імплементації та захисту стандартів; г) достатня свобода національного розсуду в їх застосуванні [19, с. 4].

Є. Онишко, характеризуючи європейські правові стандарти, говорить, що у юридичній літературі ними “переважно розглядаються як єдині, типові принципи та норми щодо поведінки суб’єктів права, що зафіксовані в основних джерелах європейського міжнародного права” [170, с. 29]. А З.Б. Демичева щодо правових стандартів Ради Європи вважає, що такі стандарти: а) виступають як вимоги до держав-членів організації додержуватися прийнятих у ній норм і принципів, оскільки норми права Ради Європи є певними стандартами поведінки; б) останні утворюються її суб’єктами – державами-членами РЄ – на основі їх волевиявлення і в) визнаються ними як юридично обов’язкові [63, с. 46–47].

Такі розбіжності у розумінні сутності міжнародно-правових стандартів, як пише Ю.Б. Ключковський, мають об’єктивну причину – через надзвичайно широкий обсяг масиву міжнародних стандартів вони дійсно мають різну правову природу і, як наслідок, різний змістовний прояв з точки зору способу регулювання. По суті, різні визначення часто стосуються різних за правовими особливостями міжнародних стандартів [95, с. 87–88].

Цілком поділяємо думку Ю.Б. Ключковського і хочемо зазначити, що виходячи з цієї позиції приблизно в такому ж аспекті характеризуються міжнародні виборчі стандарти, щодо яких немає навіть єдиного розуміння відносно їх назви, оскільки в літературі зустрічаються такі терміни як:

- виборчі стандарти;
- стандарти виборів;

- стандарти в галузі вільних виборів;
- стандарти демократичних виборів;
- стандарти виборчого права;
- стандарти у сфері забезпечення виборчих прав громадян;
- стандарти гарантування виборчих прав і свобод громадян;
- стандарти виборчих відносин;
- стандарти виборчого процесу;
- міжнародні виборчі стандарти;
- міжнародні стандарти виборів;
- міжнародні стандарти у виборчому процесі та інші.

Проте, найбільш поширеним є термін – міжнародні виборчі стандарти, який дозволяє відносити ці стандарти як до інституту об'єктивного виборчого права, так і до практики проведення виборів і як зазначається у спеціальній літературі, цей термін є більш вдалим і повною мірою відображає особливу значущість міжнародного права у становленні, функціонуванні й реалізації демократичної правової державності, а також роль згаданих стандартів у забезпеченні одноманітного розуміння і застосування норм виборчого права в державах-членах міжнародного співтовариства [9, с. 22].

Самі міжнародні виборчі стандарти уже неодноразово згадувані нами М.О. Баймуратов та Б.Я. Кофман розуміють як такі які є: а) принципами, тобто основоположними засадами, регулюючими коло вельми важливих суспільних відносин, що становлять інтерес для держав-членів світового співтовариства або держав-членів певної міжнародної регіональної організації; б) їх закріплюють зазначені суб'єкти: або за допомогою норм міжнародного права в міжнародних угодах, у рамках останніх, а держави, що їх підписали, беруть на себе зобов'язання з їх закріплення в національному законодавстві й подальшій реалізації в практичній діяльності суб'єктів права, що перебувають на їхній юрисдикційній території; або у вигляді норм “м'якого права” рекомендуються міжнародними регіональними установами для держав-учасниць певних міжнародних угод з метою впровадження в їх національне законодавство; чи як

сукупність визнаних спочатку на міжнародному, а потім і на внутрішньодержавному (національному) рівнях правових норм (матеріальних та процесуальних, технологічних /технічних/) і нормативних вимог, що мають різну правову силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), у яких узагальнений накопичений світовим співтовариством держав досвід нормативно-правової регламентації та регулювання суспільних відносин у сфері організації і проведення виборів у органи державної влади та місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів та норм виборчого законодавства [9, с. 33, 51].

Деякі автори під міжнародними стандартами виборів розуміють “загальноприйняті вимоги, закріплені міжнародними угодами або встановлені міжнародними організаціями, що визначають принципи та оптимальні форми провадження виборчих процедур із метою якнайповнішої реалізації виборчих прав громадян” [22]; чи міжнародні стандарти прав людини, що стосуються вільних і справедливих виборів [254, с. 315]; або низку норм у галузі прав людини, спрямованих на забезпечення вільних, справедливих виборів [243, с. 32].

П.А. Кучеренко визначає міжнародні виборчі стандарти як виборчі права громадян і принципи їх реалізації, наявність яких дозволяє гарантувати проведення демократичних виборів і, таким чином, реалізувати право на участь в управлінні державою через інститути державної влади, включаючи здійснення судового й іншого захисту виборчих прав і свобод людини і громадянина, громадського і міжнародного спостереження за виборами [139, с. 7]. М.І. Ставнійчук пише, що під міжнародно-правовими виборчими стандартами слід розуміти зобов'язання держав світової, європейської спільноти щодо надання визначених прав і свобод у ході реалізації участі у вільних, справедливих, дійсних і періодичних виборах для осіб, які перебувають під юрисдикцією цих держав, та щодо гарантування реалізації цих прав і свобод [239, с. 112].

Російський науковець О.А. Вешняков міжнародні виборчі стандарти розуміє як універсальні або партикулярні міжнародні стандарти у сфері прав людини, що стосуються вільних і справедливих виборів [20, с. 17, 39]. Відомий вітчизняний фахівець у галузі виборчого права Ю.Б. Ключковський стверджує, що міжнародний виборчий стандарт – це певний принцип об'єктивного виборчого права, сформульований у міжнародно-правовому акті зобов'язального або авторитетного характеру, разом із загально визнаним викладом його змісту, а також зразки заходів (“належної практики”), що застосовуються різними державами, з метою якнайповнішої реалізації цього принципу у виборчому законодавстві та практиці проведення виборів [95, с. 113].

Інший вітчизняний вчений правник О.В. Марцеляк говорить, що міжнародні виборчі стандарти являють собою вироблені міжнародною спільнотою міжнародні акти, які закріплюють принципи щодо організації та проведення виборів, участь громадян у виборчому процесі, реалізацію ними свого права обирати і бути обраним до представницьких і інших виборних органів (посадових осіб) державної влади та місцевого самоврядування [154, с. 254]. При цьому він підкреслює, що важливим аспектом цих міжнародних актів є те, що вони, як стверджують М. Баймуратов та Б. Кофман, розроблені в рамках міжнародних організацій, сприймаються державами-членами зазначених організацій в якості їх міжнародно-правових зобов'язань, потім запозичують їх національним законодавством з метою уніфікації виборчого законодавства і виборчого процесу та гарантування демократичного проведення електорального процесу [9, с. 3].

Ми поділяємо позицію цих науковців і вважаємо, що **міжнародні виборчі стандарти** являють собою узагальнення міжнародними організаціями накопиченого державами членами світового співтовариства демократичних цінностей у сфері організації та проведення виборів, їх втілення у міжнародних правових актах, що мають різну правову силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), які визначають демократичні принципи організації та

проведення виборів, участь громадян у виборчому процесі, реалізацію ними свого права обирати і бути обраним до публічних представницьких органів влади, спрямовані на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів та норм виборчого законодавства, що дозволяє гарантувати проведення демократичних виборів в країні і, таким чином, реалізувати громадянам своє право на участь в управлінні державою.

Як зазначається у літературі, як аксіологічна домінанта застосування міжнародних виборчих стандартів виступає те, що їх визнання, застосування і реалізація в законодавстві окремих держав є найважливішою умовою досягнення генеральної мети в розвитку демократичних цінностей сучасної держави і суспільства на порозі XXI століття – трансформації виборів в органи державної влади й органи місцевого самоврядування з формального атрибута держави в реальний політико-правовий інститут, що забезпечує соціальну легітимність, безперервність і спадкоємність здійснення публічної влади на всіх її рівнях – як на рівні публічної державної влади, так і на рівні публічної самоврядної (муніципальної) влади [8, с. 57].

М.О. Баймуратов та Б.Я. Кофман продовжуючи цю думку пишуть: “Саме в контексті реалізації цього пріоритетного завдання стає можливим визначити гносеологічне коріння міжнародних правових виборчих стандартів. Вони повинні розумітися як особливі явища, що дозволяють узагальнити накопичений державами членами світового співтовариства досвід правового регулювання суспільних відносин у сфері організації та проведення виборів в органи державної влади і місцевого самоврядування. Їхньою телеологічною домінантою є забезпечення одноманітного розуміння та застосування принципів і норм національного виборчого законодавства” [9, с. 23]. Далі вони зазначають: “... наявність зазначених стандартів у сфері виборів, тобто наявність міжнародно-правових норм профільного характеру в даній важливій сфері суто державно-правових відносин, категоричним чином трансформують їхню сферу. Раніше правовий інститут здійснення періодичного оновлення влади завжди перебував у виключній компетенції конкретної держави,

формувався, регламентувався, гарантувався, реалізовувався і контролювався тільки його профільними інституціями на його території. Саме те, що вибори, їхня правова оболонка – виборче право та їхня процесуальна основа, – виборчий процес стають не тільки важливим чинником формування влади, забезпечення її позитивної спадкоємності й стабільності в соціумі окремих держав, але посідають дедалі більш вагоме місце і набувають дедалі більш істотного значення в міжнародному праві, стаючи одним із орієнтирів і навіть мегатрендів світового розвитку” [9, с. 18].

Таким чином, можна зробити висновок, що визнання вироблених міжнародною спільнотою демократичних цінностей, правових орієнтирів у сфері виборів відбувається у декілька етапів. Перший із них – це узагальнення міжнародними організаціями накопиченого державами членами світового співтовариства демократичних цінностей у сфері організації та проведення виборів, визнання їх значущі, вагомості для країн, що стоять на шляху демократичного розвитку і втілення таких цінностей у міжнародні правові акти.

У науці конституційного права прийнято вважати, що міжнародний правовий акт – це особливий вид міжнародного нормативно-правового договору, спільний акт-документ двох або кількох держав, що містить норми права про встановлення, зміну або припинення прав і обов’язків у різних відносинах між ними. Як основне юридичне джерело сучасного міжнародного права міжнародно-правовий акт може мати різні форми та назви: договір, угода, пакт, конвенція, трактат, обмін нотами, заключний акт тощо.

В Україні відповідно до Закону України “Про міжнародні договори України” щодо міжнародно-правових актів прийнято загальну назву “міжнародний договір”, під яким розуміють укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб’єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов’язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [192].

Основний Закон України визнає міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства (ст. 9) і таким чином визначає вплив міжнародного права і міжнародних стандартів на національне внутрішнє право України, а ст. 19 Закону України “Про міжнародні договори України” передбачає застосування таких договорів у порядку передбаченому для норм національного законодавства.

Однак виходячи з того, що ч. 2 ст. 9 Конституції України проголошує, що укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України, деякі науковці говорять, що таким чином встановлюється пріоритет, вища юридична сила міжнародних договорів у порівнянні з законами та іншими правовими актами України, окрім Основного Закону. Цей підхід ґрунтується на сформульованому Верховним Судом України розумінні ст. 9 Конституції України, відповідно до якого передбачається пріоритет норм міжнародного договору перед положеннями актів національного законодавства (за винятком самої Конституції) [185]. Також на думку окремих науковців, зазначений пріоритет базується на положеннях Віденської конвенції “Про право міжнародних договорів” 1969 року, ст. 27 якої забороняє обґрунтовувати невиконання договору нормами внутрішнього права відповідної держави [36]. Тому в юридичній науці склалися два різних підходи, що стосуються правової природи і юридичної сили міжнародних актів по відношенню до національного законодавства:

- 1) одні вчені стверджують, що міжнародні акти мають вищу юридичну силу по відношенню до національно-правових актів;
- 2) інші стоять на протилежній позиції.

Такі доктрини співвідношення міжнародних та національних правових актів витікають з моністичної і дуалістичної теорій. Відповідно до панівної у Європі моністичної системи міжнародний договір стає інтегральною частиною національного права після ратифікації. Якщо країна сприйняла дуалізм,

імплементация договірних зобов'язань може здійснюватися не через ратифікацію, а через прийняття спеціального закону чи шляхом включення положення до чинного національного законодавства [95, с. 98].

Виходячи з цього деякі українські вчені ставлять під сумнів пріоритет міжнародних актів по відношенню до національних правових актів, вказуючи, що у національній правовій системі України ієрархія нормативно-правових актів встановлюється лише Конституцією, яка не передбачає існування законів різної юридичної сили, а міжнародний договір має юридичну силу закону, яким надана згода на його обов'язковість [95, с. 100].

Ми ж стоїмо на позиції, що співвідношення міжнародних актів і національних правових актів являє собою ієрархію наступного чину:

- Конституція України (найвища юридична сила);
- міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- всі інші правові акти України згідно з їх юридичною силою (кодекси, закони, підзаконні нормативно-правові акти).

Таким чином, міжнародно-правові акти визначаються частиною національного законодавства України однак тільки після їх імплементации. Це другий етап визнання вироблених міжнародною спільнотою демократичних цінностей, правових орієнтирів у сфері виборів в якості міжнародних виборчих стандартів.

У юридичній літературі існують різні підходи до розуміння поняття “імплементация” як форми перетворення міжнародно-правових норм у норми національного права. Проте, науковці здебільше виходять з того, що існують такі основні способи імплементации:

1. законодавчий, через прийняття відповідних нормативно-правових актів;
2. правозастосовний – через застосування відповідних положень у юрисдикційній діяльності (у першу чергу судів, а також адміністративних органів, як, наприклад, виборчі комісії);

3. безпосереднє практичне застосування (врахування при визначенні власної поведінки) вимог міжнародно-правових стандартів усіма суб'єктами, яких вони стосуються (у тому числі невідними); таке практичне застосування означає фактично пряму дію стандартів, що не може поглинатися організаційно-виконавчою діяльністю суб'єктів владних повноважень [95, с. 100–101].

М.О. Баймуратов та Б.Я. Кофман говорячи про прагматичне значення міжнародних виборчих стандартів уточнюють, що для національного законодавця вони важливі в процесі:

а) імплементаційної діяльності щодо норм міжнародних договорів, що містять відповідні міжнародні виборчі стандарти і потребують їх введення, “упровадження” в національну правову систему;

б) ординарної нормопроектної діяльності, що дозволяє з більшою впевненістю і більшою мірою ефективності розробляти проекти законодавчих актів про вибори, норми яких відповідають міжнародним зобов'язанням держави;

в) ординарної законодавчої діяльності, у результаті якої приймаються національні нормативні акти про вибори, що відповідають загальнодемократичним принципам вільного волевиявлення громадян;

г) здійснення контрольної діяльності за діяльністю органів державної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування з реалізації норм виборчого законодавства на предмет її відповідності до міжнародних стандартів електоральної демократії [9, с. 54].

Взагалі вітчизняна практика державотворення характеризується тим, що першочергово пріоритет віддається законодавчому способу імплементації міжнародних правових актів. Це пов'язано, по-перше, із тим, що Україна відноситься до романо-германської (континентальної) системи права, в якій провідне місце у формуванні і функціонуванні відводиться законам і досить поширене позитивістське розуміння права. По-друге, законодавчий спосіб імплементації міжнародних актів забезпечує адекватне відображення змісту

основних положень, що визначаються зобов'язальними міжнародно-правовими актами у національному законодавстві, гарантує обов'язок їх дотримання незалежно від способу праворозуміння відповідного суб'єкта правозастосування. По-третє, при законодавчому способі імплементації міжнародних правових актів провідна роль належить законодавчому органу, що важливо з точки зору того, що Україна є парламентсько-президентською республікою. Так, відповідно до ст. 85 Конституції України в Україні лише Верховна Рада наділена правом давати згоду на ратифікацію міжнародних договорів України.

Ратифікація (франц. *ratification* – затвердження, від пізньолат. *ratification*, лат. *ratus* – такий, що має силу закону, і *...ficatio*, від *facere* – робити) – затвердження вищим органом державної влади (монархом, президентом, парламентом; в Україні – Верховною Радою) договору міжнародного та згода на його обов'язковість для країни [277, с. 240]. Завдяки ратифікації держава через свої компетентні органи, наділені повноваженнями укладати договори, виражає свою згоду взяти на себе викладені в міжнародній угоді повноваження в міжнародному плані на підставі відповідного договору.

Ст. 9 Закону України “Про міжнародні договори України” визначає, що ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. В подальшому на підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова Верховної Ради України підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами [192].

Також в Україні застосовується і правозастосовний шлях імплементації міжнародних стандартів в тому числі й виборчих. Правозастосовна імплементація впливає із розуміння міжнародного договору як такого, що переносить зобов'язання держави щодо дотримання такого акту на зобов'язання органів держави стосовно застосування положень міжнародного договору у їх діяльності. Це здійснюється через використання міжнародних

стандартів в тому числі й виборчих у діяльності різноманітних органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших правозастосовних органів. Особливо в цьому аспекті слід звернути увагу на використання міжнародних стандартів національними судами рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також на використання різноманітними національними правозастосовними органами рішень авторитетних організацій – Венеціанської комісії, ОБСЄ тощо. Здебільшого такі рішення стосуються сфери прав людини, міжнародних стандартів прав людини.

Це пов'язано з тим, що як ми уже зазначали, значна частина вітчизняних та зарубіжних науковців пов'язують виникнення міжнародних виборчих стандартів саме із виробленими міжнародною спільнотою міжнародними стандартами прав людини. М.В. Мархгейма взагалі говорить, що інститут виборів виник у рамках інституту прав і свобод людини і громадянина у міру свого формування, у контексті історичного розвитку державності конкретної країни, її суспільного укладу і політичного режиму, культурних, національних, релігійних, правових традицій, рівня інтеграції у світове співтовариство та стану міжнародних відносин, знайшов власні риси і закономірності функціонування [152, с. 23].

Дійсно, міжнародні стандарти у галузі прав людини стали важливою складовою міжнародного права, а сфера дотримання та захисту основних прав та свобод визначена такою, що природно допускає пряме включення норм міжнародного права у внутрішнє національне право окремої держави. І характеристика міжнародних актів в області прав людини засвідчує, що вони доволі часто містять норми, присвячені реалізації громадянами своїх виборчих прав, проведення виборів представницьких органів публічної влади на демократичних засадах. Таким чином існує певний генетичний зв'язок міжнародних виборчих стандартів з міжнародними стандартами прав людини і слід визнати, що перші міжнародні виборчі стандарти дійсно були сформульовані у міжнародно-правових актах стосовно прав людини, до яких відносять:

- **Загальну декларацію прав людини** від 10 грудня 1948 року, ст. 21 якої проголошує, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників; ...воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна проявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування [75, с. 22].

Отже, Загальна декларація прав людини визначає такі виборчі стандарти як: 1) періодичність виборів; 2) чесність, нефальсифікованість виборів; 3) загальне виборче право; 4) рівне виборче право; 5) рекомендація таємного голосування як найоптимальнішої форми реалізації виборчого права.

- **Конвенцію про захист прав і основоположних свобод** 1950 року та Перший протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р., ст. 3 якого майже дублює положення ст. 21 Загальної декларації прав людини і проголошує, що високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю таємним голосуванням за умов, які забезпечують народові вільне виявлення своєї думки при виборі законодавчої влади [174, с. 222].

- **Міжнародний пакт про громадянські і політичні права** прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, ст. 25 якого закріплює, що кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації... і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

а) брати участь у здійсненні державних справ як безпосередньо, так і через вільно обраних представників;

б) голосувати і бути обраним на дійсних періодичних виборах, що відбуваються на основі загального рівного виборчого права при таємному голосуванні і що забезпечують свободу волевиявлення виборців [161, с. 36–58].

У 1996 р. ця норма Міжнародного пакту про громадянські і політичні права була більш детально прокоментована Комітетом ООН з прав людини, на основі чого було прийнято **Загальний коментар Комітету ООН з прав**

людини до статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Цей акт більш широко визнає і захищає право кожного громадянина брати участь у веденні державних справ, голосувати і бути обраним і зобов'язує держави незалежно від форми державного правління гарантувати громадянам забезпечення цих прав. Основна увага в Коментарі Комітету ООН приділяється трактуванню передбачених пактом особистих виборчих прав громадян, зокрема:

1) згідно з Коментарем, не допускається жодних обмежень права громадян на участь у виборах і права бути обраними залежно від їх раси, кольору шкіри, статі, мови, віросповідання, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, власності тощо. Спеціально обумовлюється недопустимість диференціації у визначенні виборчих прав за способом набуття громадянства: за народженням чи в результаті натуралізації;

2) Коментар прив'язує виборчу правоздатність громадянина до повнолітнього віку, визнаючи необґрунтованим встановлення для виборців іншого вікового цензу;

3) відповідно до Коментаря, реалізація виборчих прав громадянами не може бути призупинена або припинена, за винятком законодавчо встановлених випадків, "які є об'єктивними та обґрунтованими". Серед таких випадків Комітет визначив припинення виборчих прав з причини душевної хвороби особи;

4) підставою для обмеження виборчих прав є засудження особи за вчинення кримінальних правопорушень. І згідно з Коментарем, якщо засудження у кримінальній справі є причиною для позбавлення громадянина права обирати, то тривалість позбавлення права обирати повинна бути "пропорційною до важкості вчиненого злочину і вироку". Інше положення Коментаря однозначно встановлює, що особи, які позбавлені волі, але не засуджені (тобто особи, які перебувають під слідством, і проти них застосовано запобіжний захід у формі утримання у слідчому ізоляторі), не можуть бути позбавлені можливості використати право голосу;

5) одним з основних принципів реалізації виборчих прав громадянина Коментар визначає його вільний вибір у ході виборчого процесу. Вільний вибір у даному разі характеризується як:

а) неприпустимість тиску на громадянина з боку держави, створення правових засад для рівного волевиявлення громадян: “Особа, наділена правом брати участь у голосуванні, повинна мати можливість вільно здійснити свій вибір і голосувати за будь-якого кандидата, за чи проти будь-якої пропозиції, винесеної на референдум чи плебісцит, вона повинна бути вільна підтримувати уряд чи бути в опозиції до нього, не зазнаючи утиску, який би міг спотворити свободу вільного вибору громадян. Виборці повинні мати змогу вільно формувати свою думку, вони повинні бути вільними від насильства, утисків чи маніпуляційних втручань у будь-якій формі прояву”;

б) держава як суспільний інститут повинна забезпечити умови для вільного визначення громадянина стосовно тієї чи іншої кандидатури, що охоплює:

1) наявність альтернативи вибору: “Особи, наділені правом обирати, мають можливість вільного вибору зі списку кандидатів, запропонованого їм”;

2) усунення або нейтралізацію реєстраційних перешкод при реалізації виборчого права громадянином. Зокрема, згідно з Коментарем Комітету ООН, якщо реєстрація здійснюється за постійним місцем проживання, держава повинна вжити всіх заходів, щоб уникнути позбавлення громадян без постійного місця проживання їхнього права обирати. Будь-яке насильницьке втручання в реєстрацію виборців повинне переслідуватися законом... Для ефективної реалізації виборцями своїх прав, зазначених у статті 25, необхідно проводити просвітницькі заходи щодо виборів і процедур реєстрації;

3) забезпечення свободи слова, об'єднань і зібрань у період виборчої кампанії: “Свобода слова, зборів і асоціацій є важливою передумовою для ефективного використання громадянами їхнього виборчого права (права обирати) і повинна гарантуватися державою”;

4) проведення просвітницьких та інших заходів, необхідних для голосування і свідомого голосування громадянина: “Держава повинна вживати

заходів для подолання таких перешкод для ефективного здійснення виборчого права, як неписьменність виборців, мовні перешкоди, бідність, обмеженість пересування через фізичні вади”. З цією метою інформація і матеріали про вибори повинні бути доступні мовами нацменшин, а для осіб, які не вміють читати, повинні застосовуватися спеціальні засоби, такі як фотографії та символи.

У документі Комітету ООН вписані також норми, які встановлюють загальні права громадян у зайнятті виборних посад. Зокрема, Коментар передбачає можливість встановлення певних обґрунтованих вимог при реалізації особами права на зайняття виборних посад (наприклад, правомірною є вимога щодо встановлення вищого вікового цензу при зайнятті виборних посад). У той же час як дискримінаційне визначається встановлення таких вимог до осіб, що мають право на обрання, як: освіта, місце проживання, походження чи політичні переконання.

Коментар допускає також встановлення особливого режиму для осіб, що суміщають виборні посади з посадами органів державної влади. Проте згідно з трактуванням, якщо є вагомі причини вважати, що обрання на певні виборні посади є несумісним із обійманням інших посад (суддів, високих військових чинів, державних службовців високого рангу), то заходи для уникнення конфлікту інтересів у таких випадках не повинні суттєво обмежувати виборчі права. Причини для звільнення з виборної посади повинні бути визначені законом і базуватися на об’єктивних і обґрунтованих критеріях при дотриманні справедливих процедур. Суттєвим позитивом Коментаря є те, що він запобігає створенню “партократичних” виборчих систем, даючи можливість громадянинові реалізувати своє право бути обраним без партійної ідентифікації: “Право громадянина бути обраним не може бути необґрунтовано обмеженим вимогою членства в будь-якій політичній партії”. Також політичні переконання не можуть виступати умовою позбавлення особи права бути обраною.

Коментар до ст. 25 Пакту передбачає й необхідність забезпечення вільного обміну інформацією між громадянами, кандидатами та вже обраними представниками інтересів громадян. При цьому під вільним обміном інформацією розуміється свобода преси та інших мас-медіа від політичної цензури, а також свобода займатися політичною діяльністю особисто чи через участь у політичних партіях та інших організаціях, свобода обговорення державних справ, свобода проведення мирних демонстрацій та маніфестацій, право критикувати і бути в опозиції до існуючої влади, право публікувати політичні матеріали, а також право брати участь у виборчих кампаніях і поширювати політичні ідеї [78, с. 26–28].

Як зазначають дослідники, попри те, що Пакт і, відповідно, Коментар зачіпають лише питання гарантій реалізації прав виборця і прав громадянина на обрання, кілька положень останнього передбачають стандартизацію виборчих процедур, серед яких фахівці виділяють такі:

1) Коментар не встановлює певних вимог до виборчої системи, визначаючи лише її принцип “одна особа – один голос”;

2) умови щодо дати висування, внеску чи застави повинні бути обґрунтованими і не можуть бути дискримінаційними;

3) якщо до кандидата ставиться вимога зібрати певну мінімальну кількість голосів для висунення в кандидати, така вимога має бути обґрунтованою і не ставати перешкодою для кандидата;

4) вибори повинні проводитися через розумний проміжок часу, а також у правовому полі, яке гарантує ефективне використання громадянами їхніх виборчих прав;

5) можливість запровадження національним законодавством обмежень у фінансуванні виборчої кампанії з метою “гарантувати право вільного вибору громадян, яке може бути підірване непропорційним фінансовим забезпеченням передвиборної кампанії кандидатів”;

6) інституційне забезпечення виборчого процесу, утворення незалежної виборчої комісії: “Необхідно створити незалежну виборчу комісію, яка б

наглядала за перебігом виборчих процесів і гарантувала чесність і незалежність виборів, які повинні проводитися відповідно до національного законодавства”. Проте Комітет ООН не визначає суб’єктів формування такої виборчої комісії, гарантії її незалежності, повноваження, правову основу діяльності;

7) загальні вимоги щодо розмежування виборчих округів: “Розмежування виборчих округів та метод розподілу голосів не повинні спотворювати розподіл виборців чи дискримінувати ту чи іншу групу і не повинні необґрунтовано виключати чи обмежувати право громадян вільно обирати їхніх представників”;

8) забезпечення таємності процесу голосування, у тому числі (якщо необхідно) за межами приміщення для голосування. Режим таємного голосування Коментарем визначається як стан, за якого виборці будуть убезпечені від надання інформації про те, як вони будуть голосувати або як вони проголосували, і “від будь-якого незаконного втручання у процес голосування”;

9) вимоги щодо самого процесу голосування і підрахунку голосів, а саме:

а) гарантування безпеки та надійності виборчих скриньок;

б) підрахунок голосів має проводитись у присутності кандидатів чи їх довірених осіб;

в) наявність процедури перевірки правильності результатів голосування, а також можливість звернення до суду “для того, щоб виборці могли бути певні у правильності результатів виборів”;

г) допомога, що надається виборцям із фізичними вадами, сліпим чи неписьменним виборцям, повинна надаватися незалежними інституціями чи особами [23, с. 25–26].

- **Конвенцію про політичні права жінок 1952 р.**, яка закріплює право жінок голосувати на всіх виборах, на рівних з чоловіками умовах, без будь-якої дискримінації (ст.1). Також стаття 2 Конвенції передбачає право жінок обиратися, на рівних з чоловіками умовах, без будь-якої дискримінації, в усі встановлені національним законом установи, що вимагають публічних виборів [101].

- **Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.**, яка беручи до уваги попередню конвенцію, встановила обов'язок держави-сторін вживати в усіх галузях, і зокрема в політичній, соціальній, економічній і культурній, всіх відповідних заходів, включаючи законодавчі, щодо забезпечення всебічного розвитку та прогресу жінок, з тим щоб гарантувати їм здійснення і користування правами людини та основними свободами на основі рівності з чоловіками (ст. 1) [101]. Зокрема, п. а) ст. 7 міжнародного договору передбачає обов'язок держав вживати усіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у політичному та суспільному житті країни і, зокрема, забезпечують жінкам на рівних умовах з чоловіками право голосувати на всіх виборах і публічних референдумах та бути обраними до всіх публічно виборних органів [101].

- **Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.**, яка передбачає обов'язок держав-учасниць заборонити і ліквідувати расову дискримінацію в усіх її формах і забезпечити рівноправність кожної людини перед законом, без розрізнення раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, особливо щодо здійснення низки прав, у тому числі політичних прав, зокрема права брати участь у виборах – голосувати і виставляти свою кандидатуру – на основі загального і рівного виборчого права, права брати участь в управлінні країною, так само як і в керівництві державними справами на будь-якому рівні, а також права рівного доступу до державної служби (ст. 5) [160].

- **Документ Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЄ** від 29 червня 1990 року, учасники якої підтвердили, що демократія є невід'ємним елементом правової держави, і віднесли вільні вибори, які проводяться через розумні проміжки часу шляхом таємного голосування або іншою рівноцінною процедурою вільного голосування в умовах, що забезпечують на практиці вільне вираження думки виборцями при виборі своїх представників, до числа елементів справедливості, істотно необхідних для

повного вираження гідності, властивої людській особистості, і рівних і невід'ємних прав усіх людей.

Документ Копенгагенської наради визначає загальні вимоги до проведення виборів. Зокрема, Розділ 6 проголошує, що держави-учасниці заявляють, що виражена вільно і чесно в ході періодичних і чесних виборів воля народу, є основою влади і законності будь-якого уряду. Держави-учасниці відповідно поважають право своїх громадян брати участь в управлінні країною безпосередньо або через представників, обраних ними вільно в ході чесного виборчого процесу.

Розділ 7 Документа Копенгагенської наради визначив умови, за яких вибори можна вважати підставою для формування легітимної державної влади.

Розділ 8 Документа Копенгагенської наради вперше у міжнародній виборчій практиці задекларував уведення в практику виборчих процесів держав-учасниць інституту іноземних і національних спостерігачів. “Присутність спостерігачів... здатна підвищити авторитетність виборчого процесу в державах, де проводяться вибори,” – зазначається в Документі.

Держави-учасниці запрошують спостерігачів від будь-яких інших держав-учасниць НБСЄ та будь-яких відповідних приватних установ та організацій, які цього забажають, спостерігати за ходом їхніх національних виборів в обсязі, що допускається законом. Вони також повинні намагатися сприяти участі спостерігачів на місцевих та регіональних виборах. У той же час спостерігачі повинні взяти на себе зобов'язання не втручатися у виборчий процес [68, с. 655].

- **Декларацію про критерії вільних і справедливих виборів** від 26 березня 1994 року, яка була прийнята в Парижі на 154-й сесії Ради Міжпарламентського союзу і за яку проголосувало 112 країн. Декларація деталізує критерії і принципи вільних виборів, урегульовуючи правила поведінки у виборчому процесі таких його суб'єктів: особи, кандидата та партій, держави.

Щодо правосуб'єктності особи, то декларація визначила:

1) кожен повнолітній громадянин має право голосувати на виборах без будь-якої дискримінації;

2) кожен дорослий громадянин має право доступу до чинної, безсторонньої і рівної процедури реєстрації виборців;

3) той, хто має право голосу, не може бути позбавлений права голосування чи виключений зі списків виборців інакше як на законних підставах, причому ці підстави повинні відповідати зобов'язанням даної держави за міжнародним правом;

4) кожен громадянин, позбавлений права голосування чи виключений зі списків виборців, повинен мати право оскаржити таке рішення в судовому порядку для швидкого і дієвого усунення помилки, якщо вона зроблена;

5) кожен виборець має право на рівний і реальний доступ на виборчу дільницю для того, щоб здійснити своє право на голосування;

6) кожен виборець має право здійснити на рівній основі з іншими виборцями своє право, причому його голос має таку ж вагу, як і голос інших виборців;

7) право на таємницю голосування є абсолютним і не може бути жодним чином обмежене.

Декларація визначила такі права й обов'язки кандидата і партій у ході виборчого процесу:

1) кожен має право брати участь в управлінні своєю країною і повинен мати рівні можливості висунути свою кандидатуру на виборах. Критерій участі в управлінні визначається відповідно до національних конституцій і законів і не суперечить міжнародним зобов'язанням держави;

2) кожен має право вступити або разом з іншими організувати політичну партію чи організацію з метою конкуренції на виборах;

3) кожен індивідуально чи разом з іншими особами має право:

а) вільно виражати політичні погляди;

б) шукати, одержувати і повідомляти інформацію і робити обґрунтований вибір;

- в) вільно пересуватися країною, беручи участь у передвиборній кампанії;
 - г) брати участь у передвиборній кампанії на рівній основі з іншими політичними партіями, включаючи партію, що сформувала існуючий уряд;
- 4) кожен кандидат чи кожна політична партія повинні мати рівні можливості доступу до засобів інформації, особливо до засобів масової інформації, з метою викладу своїх політичних поглядів;
- 5) право кандидатів на безпеку їх життя і власності повинне бути визнане і захищене;
- 6) кожна особа і кожна політична партія мають право на охорону законом і на захист від порушень політичних і виборчих прав;
- 7) вищезазначені права можуть бути обмежені у виняткових випадках, що передбачені законом і обґрунтовано застосовуються в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, підтримки громадського порядку, захисту суспільного добробуту і моралі, а також захисту прав і свобод громадян, причому дані обмеження повинні відповідати зобов'язанням держави перед міжнародним правом. Припустимі обмеження для висування кандидатів, що стосуються створення і діяльності політичних партій, виборчих прав, застосовуються у випадках, коли це не зв'язано з дискримінацією на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національності чи соціального походження, власності, місця народження чи іншого стану.
- 8) кожна особа чи політична партія, чия кандидатура чи виборчі права зазнали обмежень чи були скасовані, має право оскаржити в судовому порядку прийняті рішення з метою їх перегляду і виправлення помилок швидко й ефективно.
- 9) кандидат, партія несуть відповідальність перед суспільством. Насамперед, жоден кандидат чи політична партія не повинні використовувати насильство.
- 10) кожен кандидат і політична партія, що беруть участь у виборах, повинні поважати права і свободи інших.

11) кожен кандидат і політична партія, що беруть участь у виборах, повинні погодитися з результатами вільних і справедливих виборів.

Відповідно до Декларації про критерії вільних і справедливих виборів, встановлено права й обов'язки держави у виборчому процесі. Серед обов'язків держави Декларація визначає:

1) забезпечення гарантій прав та інституційних рамок для проведення регулярних, дійсних, вільних і справедливих виборів відповідно до міжнародних правових зобов'язань:

а) встановлення дійової, безсторонньої і недискримінаційної процедури реєстрації виборців;

б) визначення чітких критеріїв реєстрації виборців — віку, громадянства й місця проживання, забезпечуючи застосування цих критеріїв без яких-небудь розходжень;

в) сприяння становленню і вільній діяльності політичних партій, при можливості регулюючи фінансування політичних партій і виборчих кампаній, забезпечення поділу партії і держави, встановлення рівних умов для суперництва в ході виборів;

г) прийняття національних програм громадянської освіти, забезпечення умов для ознайомлення з виборчими процедурами і правилами.

2) вжиття “політичних та інституційних кроків” для поступового досягнення й утвердження демократичних цілей, у тому числі через установлення нейтрального, безстороннього і збалансованого механізму організації і проведення виборів. Дана норма включає в себе:

а) забезпечення підготовки й неупередженості всіх осіб, відповідальних за різні аспекти виборів, установлення послідовних процедур голосування, про які поінформовано виборців;

б) забезпечення реєстрації виборців, відновлення списків виборців і процедур голосування з використанням допомоги національних і міжнародних спостерігачів;

в) вимогу, щоб партії, кандидати і засоби масової інформації прийняли і виконували кодекс поведінки, що регулює їхні дії в період проведення виборчої кампанії і голосування;

г) забезпечення чесності голосування шляхом вжиття відповідних заходів, що не допускають багаторазового голосування однієї особи чи неправомочних осіб;

д) забезпечення чесного підрахунку голосів.

3) забезпечення дотримання прав людини для всіх громадян, «що проживають на їхній території і на території суб'єктів, які перебувають під їхньою юрисдикцією», у тому числі:

а) свободу пересування і вираження думок, збір об'єднань, особливо під час політичних зборів і мітингів;

б) партіям і кандидатам – свободу в поширенні своїх поглядів серед виборців і можливість рівного доступу до державних і громадських засобів масової інформації; в) вжиття необхідних заходів, що гарантують неупередженість у висвітленні виборчої кампанії державними і громадськими засобами масової інформації.

4) вжиття необхідних засобів для забезпечення партіям і кандидатам “розумних можливостей для представлення своїх виборчих платформ”;

5) вжиття заходів для забезпечення дотримання принципу таємного голосування і для того, щоб виборці мали можливість голосувати вільно, без страху і не побоюючись залякування

б) забезпечення таких умов, коли при голосуванні виключається підкуп чи інші протизаконні дії, зберігаються безпека і цілісність процесу голосування, а підрахунок голосів проводиться підготовленим персоналом і може бути виведений на монітор і підданий безсторонній перевірці;

7) вжиття заходів для забезпечення ясності і зрозумілості усього виборчого процесу, у тому числі здійснюваних через присутність представників партій чи належним чином акредитованих спостерігачів;

8) створення умов, щоб партії, кандидати і їх прихильники користалися рівною безпекою, а державні органи робили необхідні кроки для запобігання випадків насильства в ході виборів;

9) забезпечення заходів для того, щоб випадки порушення прав людини і скарги, що стосуються виборчого процесу, розглядалися швидко й ефективно в часових рамках виборчого процесу такими незалежними і безсторонніми органами, як виборчі комісії чи суди [23, с. 21–23].

- **Кодекс належної практики у виборчих справах**, розроблений Радою з демократичних виборів Ради Європи і схвалений у 2003 р. Парламентською Асамблеєю Ради Європи та Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи. У ньому зведено разом і таким чином певною мірою кодифіковано основні європейські принципи організації вільних та демократичних виборів, розкрито такі засади виборчого права, як загальне, рівне, вільне, таємне і пряме виборче право разом із регулярним проведенням виборів [99, с. 143–176].

Це не вичерпний перелік міжнародних актів, сюди також належать інші міжнародні акти, які регламентують загальні принципи демократичних виборів чи які визначають демократичні процедури виборчого процесу. Зокрема до важливих міжнародних документів, в яких знайшли правове закріплення міжнародні виборчі стандарти, слід віднести також Європейську хартію місцевого самоврядування 1985 р., Конвенцію про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав 2002 р. (Кишинівська конвенція), яка досить ґрунтовно визначає перелік стандартів демократичних виборів², Керівні принципи щодо виборів, ухвалені Венеціанською Комісією 5-6 липня 2002 р. [93, с. 144–152], Декларацію про участь жінок у виборах, ухвалену Венеціанською Комісією 9-10 червня 2006 р. [62, с. 178–179], та інші міжнародні акти, які регламентують загальні принципи демократичних виборів чи які визначають демократичні процедури виборчого процесу.

² Правда, Ю.Б. Ключковський зазначає, що цю Конвенцію не слід відносити до джерел міжнародних виборчих стандартів, які мають значення для України виходячи з того, що Конвенція була підписана від імені України із застереженнями, але не була ратифікована (Див.: [95, с. 108]).

В цілому можна констатувати наявність міжнародних виборчих стандартів, обов'язкових для України, встановлених на кількох рівнях:

- універсальному (міжнародному), рішення таких міждержавних утворень є обов'язковими для України як і для будь-якої держави-учасниці, а саме: ООН, ОБСЄ, Ради Європи та Європейського Союзу (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Перший Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод);

- регіональному, рішення ухвалюються щодо конкретної держави – члена об'єднання, зокрема, Резолюція ОБСЄ 216 (2006) від 1 червня 2006 року про місцеві та регіональні вибори в Україні та Рекомендація 192 (2006) від 1 червня 2006 року про місцеві та регіональні вибори в Україні [40, с. 244-249].

Окрім того необхідно виділити міжнародні виборчі стандарти так званого міжнародного “м'якого права”, яке охоплює міжнародні документи, що мають рекомендаційний характер. При чому сьогодні як у національній, так і в зарубіжній правовій доктрині до такого права відносять не тільки резолюції міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Європейського Союзу, наприклад, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 46/137 “Про підвищення ефективності принципу періодичних і чесних виборів” [176, с. 193–196], Резолюція 1320 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи “Про Кодекс належної практики у виборчих справах” тощо), а й інші документи, що носять рекомендаційний характер (декларації, доповіді, висновки, наприклад, це: Декларація про критерії вільних і справедливих виборів, прийнята Радою Міжпарламентського союзу 26 березня 1994 року; Документ Копенгагенської наради конференції з людського виміру ОБСЄ від 29 червня 1990 року тощо).

Також стосовно міжнародних виборчих стандартів так званого “м'якого права” слід уточнити, що вони часто приймаються такими міжнародними установами як Європейська комісія “За демократію через право” (Венеціанська комісія), Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини, Міжпарламентський Союз, Асоціація організаторів виборів країн Центральної і Східної Європи та ін. Як приклади можна навести акти Венеціанської комісії

щодо узагальнення виборчої практики різних країн – Висновок щодо проекту Конвенція АОВЦСЭ про виборчі стандарти, виборчі права і свободи 2004 р. [34, с. 181–201], Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі 2006 р. [70, с. 142–197], Доповідь про голосування за межами країни 2011 р. [179, с. 230–243], Порівняльна доповідь про виборчі бар'єри та інші характеристики виборчих систем, які перешкоджають доступу партій до парламенту 2008 р. [179, с. 230–243]; чи рішення Комісії щодо законодавчих актів чи законопроектів конкретних держав щодо їх відповідності демократичним засадам – Висновок щодо виборчого законодавства Сполученого Королівства 2007 р. [31, с. 437–465], Висновок щодо Закону “Про вибори народних депутатів України” 2006 р. [32, с. 428–433], Висновок щодо проекту Виборчого кодексу Верховної Ради України 2010 р. [33, с. 284–294] та інші.

Не можна в цьому плані залишити поза увагою й Європейський суд з прав людини, правові позиції якого надають тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та ст. 3 Першого Протоколу до неї, і який часто в своїх рішеннях визначає правову природу стандартів виборів і виходячи з них приймає рішення на користь тієї чи іншої сторони по справі. Наприклад, у справі “Матье-Моен і Клерфе проти Бельгії” [278], одній із перших справ, щодо статті 3 Першого Протоколу Європейської конвенції, Європейський суд з прав людини підкреслив, що виборчі права не є абсолютними і можуть підлягати обмеженням встановлених державою, якщо такі умови не перешкоджають вільному вираженню думки народу у виборі законодавчого органу. Таким чином, цим рішенням Суд підтвердив, що у сфері виборів переважають права народу над індивідуальними правами громадян. Взагалі, як пише Ю.Б. Ключковський, позиції Європейського суду з прав людини виступають міжнародними виборчими стандартами у тій частині, у якій вони мають характер судового тлумачення положень зобов'язальних стандартів-принципів (“переконливі стандарти”). Враховуючи нерозривний змістовний зв'язок цих двох типів положень, необхідно розглядати положення

як зобов'язальних, так і авторитетних міжнародно-правових актів, а також відповідні правові позиції ЄСПЛ, які стосуються одного принципу права (тобто сукупно і зобов'язальний, і переконливий стандарт), як єдиний міжнародно-правовий обов'язків стандарт [95, с. 97].

Хоча в науковій літературі не таке однозначне відношення до міжнародних виборчих стандартів так званого “м'якого права”, що пояснюється тим, що на міжнародному рівні різними суб'єктами створений значний конгломерат рекомендаційних норм, політичних зобов'язань, принципів, прецедентного права, коментарів і рекомендацій, що розосереджені серед більшої кількості документів. Звідси у своїй діяльності організатори виборів, по-перше, не тільки не мають реальної можливості керуватися деяким єдиним документом, що поєднує принципи проведення демократичних виборів, які викладені у вичерпному і легко доступному форматі, але, по-друге, зіштовхуються з об'єктивними труднощами реалізації даних принципів, що іноді суперечать один одному [9, с. 56].

Раціональне зерно в сказаному є, проте ми вважаємо, що міжнародні виборчі стандарти, що відносяться до “м'якого права” теж відіграють важливу роль у забезпеченні демократичних виборів в Україні, у напрацюванні і прийнятті нормативних актів у галузі виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, голів об'єднаних територіальних громад, старост. Їх визнання і застосування у національній практиці державотворення сприяє трансформації виборів у вітчизняні органи публічної влади з формального атрибуту в реальний інститут народовладдя.

Спільно з міжнародними виборчими стандартами, закріпленими в міжнародних договорах, стандарти рекомендаційного характеру за влучним висловом Генерального секретаря Асоціації організації виборів країн Центральної і Східної Європи З. Тота, призвели до значного збагачення сучасного виборчого процесу, розширення демократичного виборчого простору [46, с. 71–72].

Для України вони являють собою той мінімум, якого країна має дотримуватися при виробленні національного виборчого законодавства, скласти його “фундамент”, що гарантуватиме подальший демократичний розвиток нашої держави.

2.3. Виборчий кодекс України та виборчі закони в системі джерел виборчого права України

Пунктом 20 ч. 1 ст. 92 Конституції України встановлюється: “Виключно законами України визначається організація і порядок проведення виборів і референдумів” [127]. Зважаючи на вищезазначене ключову роль в системі джерел виборчого законодавства відіграють саме закони України. Взагалі, за роки незалежності України було прийнято 16 виборчих законів і більше 40 законів, якими вносилися окремі зміни та доповнення до законодавства. Така нестабільність [42, с. 32-35] та постійне оновлення національного виборчого законодавства свідчить про пошук вітчизняними законодавцями, політиками, представниками громадянського суспільства [41, с. 79-82; 271, с. 213-215] найбільш ефективних, демократичних форм і механізмів проведення виборів, формування законодавчої бази, яка б відповідала виробленим міжнародною спільнотою стандартам.

Як ми вже зазначали раніше, закони, що є джерелами виборчого права, можна класифікувати на профільні виборчі закони та суміжні закони.

До першої групи – профільних виборчих законів відносять закони України, які:

а) регулюють організацію і порядок проведення виборів органів публічної влади:

- Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX (набув чинності 1 січня 2020 року) – кодифікований законодавчий нормативно-правовий акт, який визначає гарантії права громадян на участь у виборах, регулює підготовку та проведення виборів Президента України, народних

депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, сільських, селищних, міських, районних у містах рад, сільських, селищних, міських голів, старост села, селища;

б) стосуються окремих інститутів виборчого права:

- Закон України “Про Центральну виборчу комісію” від 30 червня 2004 року, який визначає порядок утворення, правовий статус, основні засади організації діяльності Центральної виборчої комісії як постійно діючого колегіального державного органу, до компетенції якого належить забезпечення організації підготовки та проведення виборів і референдумів в Україні, забезпечення реалізації та захисту конституційних виборчих прав громадян України і прав на участь у референдумах, суверенного права Українського народу на виявлення своєї волі;

- Закон України “Про державний реєстр виборців” від 22 лютого 2007 року, яким встановлюються правові та організаційні засади створення і ведення єдиного Державного реєстру виборців в Україні.

Відмінність цих законів полягає в тому, що по-перше, Виборчий кодекс України визначає основні засади, організацію і порядок проведення виборів органів державної влади чи місцевого самоврядування, тоді як друга група законів присвячена лише окремим інститутам виборчого права. По-друге, кодексом врегульовані правовідносини, які виникають під час виборчого процесу, тоді як предмет регулювання двох інших законів – правовідносини, що існують постійно.

Друга група джерел виборчого права – суміжні закони. Існування цієї групи обумовлюється значною інтегрованістю системи національного права, у зв'язку з чим регулюючи певні правовідносини, які є суміжними з виборчими правовідносинами, деякі закони можуть бути пов'язані з виборчим процесом, однак не мають безпосереднього виборчого характеру. Вважаємо за доцільне виокремити дві групи таких законів:

а) закони, що регулюють конституційні правовідносини, суміжні з виборчими правовідносинами або пов'язані з окремими стадіями виборчого

процесу. Наведемо приклади найважливіших з них: Закон України “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р., Закон України “Про телебачення і радіомовлення” від 21 грудня 1993 р., Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р., Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р., Закон України “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р., Закон України “Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні” від 11 грудня 2003 р., Закон України “Про доступ до публічної інформації” від 13 січня 2011 р., Закон України “Про громадські об’єднання” від 22 березня 2012 р., Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” від 20 жовтня 2014 р., Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” від 9 квітня 2015 р., Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції” від 8 жовтня 2015 р., Закон України “Про державну службу” від 10 грудня 2015 р., Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання” від 3 липня 2018 р., Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо спостереження за виборчим процесом в Україні” від 7 лютого 2019 р., Закон України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” від 25 квітня 2019 р. та ін.

Наприклад, Законом України “Про політичні партії в Україні” закріплюється визначення політичної партії – як зареєстрованого згідно з законом добровільного об’єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах (ст. 2); пов’язується можливість членства в політичній партії громадянина України з правом голосу на виборах (ст. 6); встановлюється право політичної партії брати участь у виборах Президента

України, до Верховної Ради України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України, передбачає можливість анулювання в судовому порядку реєстрації політичної партії у разі невисування нею своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років [194] (ст. 12) тощо.

Стаття 8 Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” закріплює деякі питання забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, внутрішньо переміщена особа реалізує своє право голосу на виборах Президента України, народних депутатів України, місцевих виборах та референдумах шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси згідно з частиною третьою статті 7 Закону України “Про Державний реєстр виборців” [183]. А ст. 50 Закону України “Про телебачення і радіомовлення” містить бланкетну норму, якою встановлюється, що особливості діяльності телерадіоорганізацій під час виборчого процесу регулюються законодавством про вибори [203].

Статтею 18 Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” встановлюються особливості застосування державної мови у процесі виборів і референдумів. Зокрема, мовою виборів і референдумів та мовою діяльності виборчих комісій та комісій з референдуму є державна мова. Виборча документація та документація референдумів складається державною мовою. Бюлетені для голосування на виборах і референдумах виготовляються державною мовою. Матеріали передвиборної агітації, що транслуються на телебаченні, радіо, розміщуються на носіях зовнішньої реклами, поширюються у вигляді листівок і газет або в мережі Інтернет, виконуються державною мовою [184].

Відмежування законів які регулюють правовідносини, хоча й пов’язані з виборами або виборчим процесом, однак не мають виборчо-правової природи є вкрай важливим, особливо при кодифікації виборчого законодавства. Як слушно зазначає з цього приводу Ю.Б. Ключковський: “при кодифікації

виборчого законодавства... особливо важливо розмежувати власне виборчі положення та положення суміжного законодавства... У першому випадку з метою уникнення колізії відповідні положення мають бути виключені з суміжного закону (у якому слід залишити бланкетну норму, що відсилає до виборчого законодавства). У другому випадку відповідні правовідносини повинні регулюватися суміжним галузевим законодавством, а відсильна норма повинна міститися у положеннях виборчого законодавства” [95, с. 721].

б) кодифіковані закони, які містять окремі положення (окремі статті чи сукупності статей), що стосуються виборчих правовідносин: Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кодекс адміністративного судочинства.

Кримінальний кодекс України визначає склади злочинів проти виборчих прав людини і громадянина. А саме: стаття 157 – перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача; стаття 158 – надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців; стаття 158¹ – незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз; стаття 158² – незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму; стаття 159 – порушення таємниці голосування; стаття 159¹ – порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації, агітації з всеукраїнського або місцевого референдуму; стаття 160 – підкуп виборця, учасника референдуму.

Кодекс України про адміністративні правопорушення містить Главу 15-А “Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення”. Зокрема, адміністративними правопорушеннями виборчих прав громадян є: порушення права громадянина на ознайомлення з відомостями Державного реєстру

виборців, зі списком виборців, списком громадян, які мають право брати участь у референдумі (ст. 212⁸); порушення порядку ведення передвиборної агітації, агітації під час підготовки і проведення референдуму з використанням засобів масової інформації та порядку участі в інформаційному забезпеченні виборів (ст. 212⁹); замовлення або виготовлення виборчих бюлетенів понад встановлену кількість (ст. 212¹⁶); невиконання рішення виборчої комісії, комісії з референдуму (ст. 212¹⁸).

Деякі з цих складів злочинів та адміністративних правопорушень можуть бути вчинені під час виборчого процесу, деякі поза його межами.

До законодавчих джерел виборчого права слід віднести й Кодекс адміністративного судочинства, який закріплює процесуальні особливості розгляду виборчих спорів. Зокрема, встановлюються: особливості провадження у справах щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, комісій з референдуму, членів цих комісій (ст. 273); особливості провадження у справах щодо уточнення списку виборців (ст. 274); особливості провадження у справах щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, які порушують законодавство про вибори (ст. 275); особливості провадження у справах щодо оскарження дій або бездіяльності кандидатів, їхніх довірених осіб, партії (блоку), місцевої організації партії, їхніх посадових осіб та уповноважених осіб, ініціативних груп референдуму, інших суб'єктів ініціювання референдуму, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу (ст. 276); особливості провадження у справах, пов'язаних із виборами Президента України (ст. 277) тощо.

Процес удосконалення виборчого законодавства України має перманентний характер і триває протягом усього періоду незалежності України. Фактично зміни до українського виборчого законодавства вносились перед кожними загальнонаціональними виборами. Разом з тим у сфері виборів

напрацьовано законодавство, яке дозволило провести виборчі кампанії, що були оцінені як такі, що відповідали більшості міжнародних стандартів.

В той же час піднімалося питання щодо кодифікації національного виборчого законодавства. Хоча слід зазначити, що в науці конституційного права не було єдиної точки зору щодо необхідності розробки єдиного кодифікованого акта (Виборчого кодексу України). Зокрема, деякі науковці вважали і вважають взагалі непотрібною або дещо передчасною кодифікацію виборчого законодавства. Так, на думку М. Рябця, ми до цього ще не готові, оскільки: а) окремі закони про вибори до Верховної Ради України, вибори Президента України, вибори до органів місцевого самоврядування дають можливість значно детальніше, особливо в процесуально-процедурному аспекті, врегулювати всі стадії виборчих правовідносин, аніж виборчий кодекс; б) виборча система в Україні не є усталеною, у політичній еліті немає чіткої позиції, якою має бути оптимальна виборча система; в) не врахований рівень правової культури тих, хто є виборцем [225, с. 20]. Як вважають Є. Євграфова та П. Євграфов сучасне вітчизняне виборче законодавство наразі не потребує своєї кодифікації [73, с. 3].

Інший вітчизняний вчений правник В.Ф. Несторович, узагальнивши різноманітні позиції “проти” прийняття Виборчого кодексу України, наводить наступні аргументації науковців:

1) у прийнятті Виборчого кодексу України відсутня практична необхідність та доцільність, оскільки для вдосконалення вітчизняного виборчого законодавства, достатньо прийняти більш якісні за змістом виборчі закони;

2) окремі виборчі закони дозволяють краще врахувати специфіку того чи іншого виду виборів, ніж загальний для усіх видів виборів Виборчий кодекс України;

3) прийняття Виборчого кодексу України не вплине на стабільність національного виборчого законодавства, оскільки за юридичною силою кодекс

має однакову силу із законом, а їхнє прийняття чи внесення до них змін здійснюється фактично за однаковою законодавчою процедурою;

4) багато країн із міцними демократичними традиціями ефективно регулюють порядок проведення виборів різними виборчими законами за відсутності Виборчого кодексу;

5) прийняття Виборчого кодексу України є передчасним через неготовність вітчизняного виборчого законодавства до кодифікації через його помітну нестабільність та надмірну політизованість [165, с. 54].

Навпаки, науковці – прихильники розробки та прийняття Виборчого кодексу України наводять наступну аргументацію: “Виборчий кодекс надасть бажаної стабільності виборчому праву, виборчим системам і виборчому процесу та його окремим процедурам” [59, с. 53]; “Прийняття Виборчого кодексу дозволить уніфікувати основні виборчі процедури, узгодити виборче законодавство України та зробити його більш доступним і зрозумілим” [165, с. 54]; “...наукові оцінки багатьох провідних вітчизняних фахівців у сфері виборчого законодавства, так і досвід інших європейських держав та позиції авторитетних європейських організацій засвідчують: об’єктивні передумови для проведення робіт із кодифікації виборчого законодавства України існують” [95, с. 687].

Прихильники Виборчого кодексу для України вважають що його розробка та прийняття дозволять:

- переосмислити філософію виборчого права та виборів в умовах реалізації зовнішньополітичного курсу України на європейську інтеграцію, адже важливим складником Виборчого кодексу України має стати оновлена доктрина реалізації права громадян обирати і бути обраним на основі міжнародних, і насамперед європейських стандартів виборчого права;

- систематизувати виборче законодавства, яке на сьогодні залишається доволі громіздким і зберігає свою колізійність, різнотлумачення його положень суб’єктами виборчого процесу;

- уніфікувати виборче законодавства, усунення подвійних, а іноді й потрійних стандартів для однотипових виборчих процедур при проведення різних видів виборів;

- оптимізувати систему органів управління виборчим процесом [261].

Враховуючи вищезазначені точки зору “за” та “проти” кодифікації виборчого законодавства, стратегічним напрямом нормативного регулювання виборчих правовідносин українським законодавцем було обрано саме прийняття Виборчого кодексу України. В свою чергу деякі критичні аргументи щодо розробки Виборчого кодексу України, які обумовлені насамперед тими викликами та проблемними моментами, що пов’язані з вдосконаленням вітчизняного виборчого законодавства, були взяті до уваги та враховані під час прийняття цього нормативно-правового акту.

В свою чергу, серед аргументів на користь прийняття Виборчого кодексу України маємо зазначити наступні.

Першим з таких аргументів є позиції міжнародних урядових організації чи їх органів. Зокрема, рекомендації кодифікувати виборче законодавство України були неодноразово висловлені органами Ради Європи – Парламентською Асамблеєю Ради Європи та Європейською комісією “За демократію через право” (Венеціанською комісією) та ОБСЄ/БДПЛ. Як приклад можна навести Резолюцію 1755 (2010) “Функціонування демократичних інституцій в Україні” від 4 жовтня 2010 р., в якій зазначається, що в аспекті виборчої реформи ПАРЄ: “підтверджує свою рекомендацію щодо необхідності ухвалення в Україні єдиного Виборчого кодексу... закликаю всі політичні сили дотриматися своїх обіцянок щодо реформування законодавства про вибори та продемонструвати відповідну політичну волю щодо ухвалення єдиного виборчого кодексу та нової виборчої системи у відповідності з рекомендаціями Венеціанської Комісії та Асамблеї заздалегідь до наступних парламентських виборів” [264]; або Висновок № 338/2005 від 2 березня 2006 року щодо Закону “Про вибори народних депутатів України” Венеціанської комісії, в якому було акцентовано увагу на «необхідності кодифікації всього

виборчого законодавства України в єдиному уніфікованому Виборчому кодексі. За відсутності такого кодексу буде важко розвивати послідовну практику управління виборчим процесом, а без узгодженості буде важко сприяти навчанню та підвищенню рівня обізнаності з виборчими процедурами серед осіб, відповідальних за проведення виборів, службовців органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суддів” [279, р. 23].

По-друге, це сучасні європейські тенденції щодо кодифікації виборчого законодавства. На сьогодні біля 20 держав Європи застосовують виборчі кодекси чи органічні закони. Незважаючи на істотні відмінності у підходах до кодифікації, виборчі кодекси сьогодні існують у Франції та Бельгії, Азербайджані, Албанії, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Грузії, Молдові. 5 січня 2011 року за результатами роботи упродовж двох років Виборчий кодекс, що змінив п'ять чинних на той час виборчих законів прийняв парламент Польщі. В деяких державах існують єдині кодифіковані акти, які не мають офіційної назви «кодекс», однак регулюють як загальнонаціональні, так і місцеві вибори (Казахстан, Канада, Нідерланди, Фінляндія, Швеція).

В деяких зарубіжних державах кодифікація виборного законодавства не проводиться або є не можливою. Зокрема, в таких державах, як Австрія та ФРН за умови федеративного державного устрою врегулювання процедури підготовки і проведення місцевих виборів віднесено до компетенції представницьких органів суб'єктів федерації, що робить кодифікацію виборчого законодавства неможливою в принципі. Хоча в цій ситуації кодифікація може мати місце на рівні суб'єктів федерації. Так, у Російській Федерації досить поширена кодифікація виборчого законодавства на рівні суб'єктів федерації, а кодекси про вибори (чи про вибори, референдуми та відкликання) діють у 16 суб'єктах Російської Федерації [53, с. 21].

В той же час у Великобританії кодифікація виборчого законодавства взагалі не проводиться, а порядок проведення виборів регулюється десятками законів, кожен з яких частково змінює або скасовує положення попередніх. В деяких країнах Центральної і Східної Європи проведення кодифікації є

недоцільним з огляду на невизначеність певних питань, які мають концептуальне значення (Словаччина, Угорщина).

По-третє, це підтвердження доцільності прийняття Виборчого кодексу України власним досвідом кодифікації виборчого законодавства, спроби здійснення якої почались ще з 2000 року. Саме в 2000 році фахівцями Комітету виборців України, Центральної виборчої комісії та Міжнародного інституту порівняльного аналізу за підтримки програми “Freedom House” “Партнерство для реформ в Україні” та Агентства міжнародного розвитку США був розроблений, опублікований й обговорений науковцями та фахівцями з виборчого права проект Концепції “Кодексу про вибори та референдуми”. Однак вищезазначену концепцію так і не було трансформовано в повноцінний проект Виборчого кодексу України.

Ще однією спробою прийняття Виборчого кодексу України було внесення народним депутатом України Є. Жовтяком відповідного проекту до Верховної Ради України у 2002 році. Предметом регулювання цього проекту були не тільки вибори, але й референдум. Однак незважаючи на низку новацій, які були запропоновані в цьому проекті, він так і не був розглянутий на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Таким чином, перші спроби кодифікації виборчого законодавства слід вважати дещо невдалими та передчасними, і це було пов'язано з тим, що вітчизняна правова доктрина і правова система на той час зовсім не були готові до такої кодифікації.

Спроби кодифікації виборчого законодавства активізувались у 2009-2010 роки, коли було розроблено два альтернативних проекти Виборчого кодексу України. Перший (№ 4234 від 19 березня 2009 року) було підготовлено авторським колективом на чолі з народним депутатом України І. Крілем. Він містив досить значну кількість новел принципового характеру, які мали дискусійний характер. Зокрема, у проекті пропонувалося застосування нових моделей виборчих систем на виборах народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів міських, районних,

обласних та районних у містах рад, а також міських голів. Разом з тим Проектом передбачалося, що поряд із запропонованим кодифікованим актом існуватиме певна кількість нормативних актів, які регулюватимуть питання, пов'язані з виборчим процесом, що не сприяло вирішенню основної проблеми – розпорошеності норм у значній кількості джерел виборчого права.

Другий проект Виборчого кодексу України (№ 4234-1 від 23 березня 2010 року) – розроблено спеціально створеною Робочою групою під керівництвом народних депутатів України Ю. Ключковського та С. Гриневецького. Саме цей проект отримав Висновок Європейської комісії “За демократію через право” (Венеціанської комісії) № 593/2010 від 20 грудня 2010 року, у якому було вказано, що незважаючи на численні висловлені пропозиції та критичні зауваження, текст проекту Виборчого кодексу є важливим кроком уперед у процесі виборчої реформи в Україні, оскільки він уніфікує всі виборчі закони України [280, р. 3]. Також у Висновку були наведені конкретні рекомендації щодо удосконалення окремих положень Виборчого кодексу України, а його регулятивна частина вітала “зобов'язання української влади реформувати виборче законодавство та прийняти Виборчий кодекс” та рекомендувала Президентові України створити Робочу групу з виборчого законодавства, що має включати також опозиційні партії та громадянське суспільство.

Основним завданням вищезазначеного проекту, як зазначалося у пояснювальній записці, було “створення єдиної уніфікованої правової основи для підготовки і проведення виборів, передбачених Конституцією України... Забезпечення цілісного уніфікованого законодавчого регулювання підготовки і проведення виборів в Україні, що сприятиме більш повній реалізації виборчих прав громадян, стабільності виборчого законодавства, дотриманню основних засад демократичних виборів, подальшому утворенню демократичного режиму в Україні” [181].

Проект Виборчого кодексу № 4234-1 від 23 березня 2010 року передбачав об'єднання в межах цього законодавчого акту приписів чинних законів на той час “Про вибори Президента України”, “Про вибори народних депутатів

України”, “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” та включення до його тексту майже в повному обсязі норм чинних законів “Про Центральну виборчу комісію” та “Про Державний реєстр виборців” та складався з трьох книг: загальна частина (спільні для всіх виборів регулювання); загальнодержавні вибори (Президента та народних депутатів); місцеві вибори.

Проект Кодексу передбачав дуже детальне регулювання виборів в Україні. Враховуючи рекомендації ОБСЄ/БДПЛ та Венеціанської Комісії, було передбачено численні та детальні положення, спрямовані на посилення прозорості, підзвітності та встановлення результатів. Текст також поєднував необхідні та чутливі положення про адміністрування виборів, реєстрацію виборців і систему оскарження. Таким чином він був кроком вперед порівняно із існуючим законодавством про вибори [96, с. 133].

Позитивним зрушенням було й те, що автори проекту Кодексу присвятили спеціальні статті відкритості виборчого процесу. Венеціанська Комісія вказувала у багатьох випадках, що будь-які вибори мають організовуватись так, щоб всі суб'єкти виборчого процесу були повністю поінформовані та свідомі своїх прав та обов'язків. Для національних виборів Проект Виборчого кодексу України передбачив комбіновану систему єдиного загальнонаціонального виборчого округу та територіальних виборчих округів. Було вирішено питання голосування за межами країни, яке було важливим питанням під час парламентських виборів 2006 та 2007 років [74, с. 286]. Чітке положення про спеціальні виборчі дільниці було також позитивним зрушенням, оскільки давало чіткий перелік випадків, коли такі дільниці можуть створюватись.

Результатом розгляду цього Проекту Виборчого кодексу України було його відкликання авторами 12 грудня 2012 року.

Роботу щодо прийняття Виборчого кодексу України було поновлено у 2014-2015 роках, коли до Верховної Ради України було подано відразу чотири відповідні проекти.

– Проект Виборчого кодексу № 4010а від 04 червня 2014 року: автори – народні депутати України – І.М. Мірошніченко та О.Б. Мирний [25]. Проект було розроблено з урахуванням та на виконання вимог положень Європейської конвенції з прав людини, Загальної декларації з прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Монакської декларації і резолюції, прийнятої Парламентською Асамблеєю ОБСЄ на 21-й щорічній сесії 05-09 липня 2012 року, рекомендацій Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Європейської комісії “За демократію через право” (Венеціанська комісія).

Законопроект складався з 14 Розділів, які ділилися на Глави, Прикінцевих положень та включали в себе 283 статті. Ним пропонувалося визнати такими, що втрачають чинність Закон України “Про вибори Президента України”, Закон України “Про вибори народних депутатів України”, Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” а також:

- закріпити основоположні принципи та засади народовладдя в Україні;
- визначити права громадян на виборах до органів державної влади та місцевого самоврядування всіх рівнів;
- встановити єдині підходи до процедури організації та проведення виборів всіх рівнів та видів, зокрема процедури формування виборчих комісій всіх рівнів, висування кандидатів та їх реєстрації, процесу голосування та встановлення його результатів.

Також законопроектом запроваджувалися ряд положень на яких систематично наполягала Венеціанська комісія, як на умову інтеграційних процесів. Зокрема, пропозиції:

- проводити вибори народних депутатів за пропорційною системою за відкритими списками та знизити прохідний бар’єр з 5 до 3 відсотків;
- відновити принцип рівності в системі формування виборчих комісій, а саме надати однакові можливості всім політичним партіям, а не лише тим, які

представлені в парламенті, брати участь у формуванні окружних, територіальних та дільничних виборчих комісій;

- забезпечити гендерну рівність у виборчому процесі, а саме законодавчо створити умови, за яких жінки та чоловіки можуть однаково претендувати на реалізацію своїх конституційних прав брати участь в управлінні державними справами і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Законопроектом, з метою недопущення фальсифікації волевиявлення громадян, також пропонувалося вдосконалити процедури голосування, підрахунку голосів та встановлення результатів виборів. Зокрема, пропонувалося фіксувати використання виборцем права голосу шляхом проставляння відповідного штампа в паспорті чи іншому документі передбаченому законом.

– Проект Виборчого кодексу України від 16 червня 2014 року № 4010а-1: автори-ініціатори – народні депутати України В.М. Литвин І.М. Єремєєв [26]. Проект був побудований на засадах мажоритарної виборчої системи відносної більшості і передбачав можливість для виборця проголосувати персонально за кандидата, висунутого у одномандатному виборчому окрузі. Ним пропонувалося повернутися на виборах Верховної Ради України до мажоритарної системи відносної більшості в 450 одномандатних виборчих округах, з яких 449 одномандатних виборчих округів утворювалися б на території України Центральною виборчою комісією та існували на постійній основі, а одномандатний закордонний виборчий округ включав би в себе всі закордонні виборчі дільниці.

– Проект Виборчого кодексу від 16.09.2015 № 3112: автор-ініціатор – народний депутат України В.В. Писаренко [27]. Цим проектом було передбачено об'єднання приписів чинних законів України “Про вибори Президента України”, “Про вибори народних депутатів України», “”Про місцеві вибори” (з істотною новелізацією значної частини нині чинних норм) та “Про Державний реєстр виборців”. Проект Кодексу складався з трьох книг: Книга

Перша – Загальна частина; Книга Друга – Загальнодержавні вибори; Книга Третя – Місцеві вибори.

У проєкті було передбачено зміну виборчої системи на парламентських виборах. Зокрема відповідно до частини 2 статті 294 “депутати обираються за пропорційною виборчою системою з відкритими виборчими списками кандидатів від політичних партій”. Модель виборчої системи, яка запропонована у цьому проєкті не давала виборцям права обрати кандидата із списку партії, оскільки партія пропонувала виборцям територіального виборчого округу лише одного безальтернативного кандидата. Отже передбачену проєктом виборчу систему не можна вважати пропорційною виборчою системою з відкритими списками. Також у проєкті встановлено низку вимог до кандидатів на пост Президента України та інших вимог до виборчого процесу загалом.

– Проєкт Виборчого кодексу № 3112-1 від 02.10.2015: автори-ініціатори – народні депутати України А.В. Парубій, О.М. Черненко, Л.О. Ємець [28]. Законопроєкт було розроблено на основі проєкту Виборчого кодексу України № 4234-1 від 23 березня 2010 року. Основним завданням законопроєкту було визначено створення єдиної уніфікованої правової основи для підготовки і проведення виборів в Україні відповідно до Конституції України та рекомендацій міжнародних організацій: Парламентської Асамблеї Ради Європи, Європейської Комісії “За демократію через право” (Венеціанська комісія), Бюро з демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ.

Проєкт Кодексу складався з трьох книг: Книга I – Загальна частина; Книга II – Загальнонаціональні вибори; Книга III – Місцеві вибори [28].

Перехідними та прикінцевими положеннями Виборчого кодексу було передбачено, що він набуває чинності з 1 грудня 2023 року та з цього моменту втрачають чинність: Закон України “Про вибори Президента України”; Закон України “Про Центральну виборчу комісію”; Закон України “Про вибори народних депутатів України”; Закон України “Про Державний реєстр виборців”; Закон України “Про місцеві вибори”.

Саме цей Проект Виборчого кодексу України був розглянутий Верховною Радою України в першому читанні 7 листопада 2017 року, поданий до другого читання до Верховної Ради України 15 червня 2019 року та прийнятий з метою забезпечення цілісного уніфікованого законодавчого регулювання організації підготовки і проведення виборів в Україні парламентом 11 липня 2019 року.

Водночас Президент України, підтримуючи в цілому зведення в єдиний кодифікований законодавчий акт усіх виборчих процедур та правил з метою уніфікації регулювання підготовки і проведення виборів в Україні, 13 вересня 2019 року повернув Виборчий кодекс України зі своїми вмотивованими пропозиціями для повторного розгляду та доопрацювання. Зокрема, глава держави зауважив, що Кодекс, який надійшов на підпис, містить положення, що не відповідають Конституції України, не враховують останніх позитивних змін до виборчого законодавства, спрямованих на його удосконалення, не узгоджуються із законодавчими актами, які є базовими у відповідній сфері, не забезпечують належної регламентації й організації виборчого процесу, ефективного контролю за здійсненням виборчих процедур [199].

Крім того, у Кодексі запроваджено змішане правове регулювання різних видів виборів, він переобтяжений великою кількістю статей, відсилочних норм та перехресних посилань, положення щодо врегулювання певної виборчої процедури, змісту різних частин одного і того самого виборчого документа розміщено в різних книгах і розділах Кодексу, що робить його неймовірно складним як для сприйняття, так і для застосування навіть фахівцями в галузі виборчого права.

3 жовтня 2019 року Верховна Рада України передала Виборчий кодекс на доопрацювання Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади. З метою опрацювання пропозицій Президента України у Підкомітеті з питань виборів, референдумів та інших форм безпосередньої демократії Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування було створено Робочу групу. Цією Робочою групою проведено роботу щодо

вдосконалення тих положень Кодексу, на які безпосередньо вказав Президент України у своїх пропозиціях.

Серед концептуальних пропозицій Президента України щодо внесення змін і доповнень до Виборчого кодексу України можна навести наступні:

- Кодексом декларується модель виборчої системи, спрямованої на скасування мажоритарної складової виборів та запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими регіональними списками. Однак аналіз положень Кодексу, якими визначається порядок застосування виборчої квоти, розподілу депутатських мандатів і визначення обраних кандидатів у виборчому регіоні та у загальнодержавному виборчому окрузі (статті 350 – 353), дає підстави для висновку про фактичне збереження складової, характерної для пропорційної виборчої системи із закритими списками;

- закріплюючи основні засади виборів міських голів, Кодексом залишено поза увагою питання щодо визначення системи проведення виборів міських голів міст з кількістю виборців 90000 і більше осіб, тоді як для виборів міського (міста з кількістю виборців не більше 90000 осіб) голови передбачена виборча система відносної більшості (стаття 461);

- у Кодексі відсутній достатній механізм забезпечення реалізації виборчих прав окремими категоріями осіб. Кодекс не містить реальних механізмів, які б на постійній основі (не лише шляхом тимчасової зміни місця голосування на період відповідного виборчого процесу) забезпечували можливість реалізації внутрішньо переміщеними особами свого виборчого права на загальнонаціональних та місцевих виборах, зокрема шляхом визначення підстав та порядку зміни такими виборцями виборчої адреси;

- Згідно із Кодексом член Центральної виборчої комісії уповноважується вносити до Комісії пропозиції щодо звернень до Конституційного Суду України стосовно офіційного тлумачення Конституції України та законів України з питань виборів і референдумів (пункт 5 частини другої статті 66). Однак ця норма не узгоджується зі статтею 150 Основного Закону України, якою до повноважень Конституційного Суду України віднесено офіційне

тлумачення лише Конституції України, а суб'єктами права на відповідне конституційне подання є Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим;

- положення Кодексу викладено без урахування прийнятих законодавчих актів, спрямованих на удосконалення виборчого законодавства, зокрема: Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції”, Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”, Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання”, Закону України “Про внесення змін до деяких законів України щодо спостереження за виборчим процесом в Україні”, Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”.

Крім того, Виборчий кодекс України, запропонований головним комітетом в остаточній редакції зазнав концептуальних змін в аспекті виключення з його змісту норм щодо статусу Центральної виборчої комісії та ведення Державного реєстру виборців. Стаття 2. Законодавство про вибори звучить наступним чином: “Підготовка та проведення виборів регулюються Конституцією України, цим Кодексом, законами України “Про Центральну виборчу комісію”, “Про Державний реєстр виборців”, іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства та актами Центральної виборчої комісії”.

Таким чином, включення змісту Закону України “Про Центральну виборчу комісію” до Кодексу було визначено недоцільним, оскільки зазначений законодавчий акт регулює ширше коло правовідносин, ніж організація підготовки і проведення виборів (зокрема, організація підготовки і проведення референдумів). Це ж стосується й змісту Закону України “Про державний реєстр виборців”, яким врегульовуються організаційно-технічні питання

функціонування Реєстру, не пов'язані з проведенням будь-яких виборчих процедур або передбачається використання відомостей Реєстру під час підготовки проведення всеукраїнських та місцевих референдумів. Зазнав Виборчий кодекс і інших суттєвих змін.

В питанні недоцільності вміщення у Виборчому кодексі України норм, якими врегульовано питання правового статусу Центральної виборчої комісії, маємо наступну точку зору. У сфері виборчого законодавства кодифікований акт може бути не єдиним законодавчим актом, а деякі питання мають бути залишені для регулювання спеціальними законами. Вважаємо, що потреба існування Закону України “Про Центральну виборчу комісію” обґрунтовується наступними обставинами. По-перше, оскільки Центральна виборча комісія є постійно діючим колегіальним державним органом, існування якого передбачено безпосередньо Конституцією України, питання її правового статусу повинні регулюватись окремим законом України. По-друге, Центральна виборча комісія наділена повноваженнями щодо організації підготовки і проведення як виборів так і всеукраїнського і місцевих референдумів, а ця форма безпосередньої демократії не є предметом регулювання Виборчого кодексу України. За таких обставин окремі повноваження Центральної виборчої комісії перебуватимуть за межами його правового регулювання.

Верховна Рада України мала розглянути пропозиції Президента України В. Зеленського до Виборчого кодексу України 5 грудня 2019 року, однак такий розгляд парламентом було відкладено. Через два тижні, 19 грудня 2019 року, Виборчий кодекс України було повторно прийнято з пропозиціями Президента України. “За” Виборчий кодекс України проголосувало 330 народних депутатів України. 27 грудня 2019 року Виборчий кодекс України був підписаний Президентом України.

Таким чином, на цей час дискусійне питання кодифікації виборчого законодавства вирішено на користь останньої. Вважаємо, що ухвалення Виборчого кодексу України дозволить забезпечити повноту і юридичну визначеність, зручність в практичному застосуванні виборчого законодавства.

Однак багато питань залишається невирішеними, зокрема приведення у відповідність до Виборчого кодексу України інших законів а також підзаконних нормативно-правових актів, прийняття нових актів, передбачених кодексом тощо.

2.4. Місце і роль підзаконних нормативно-правових актів в системі джерел виборчого права України

В ієрархічній системі джерел виборчого права важливу роль, хоча й не таку суттєву, як закони, відіграють підзаконні нормативно-правові акти. Потреба в їх використанні обумовлюється складністю суспільних відносин в сфері організації і проведення виборів, потребою не тільки законодавчого, а й більш детального конкретизуючого підзаконного нормативного регулювання.

В юридичній літературі майже не існує розбіжностей стосовно розуміння юридичної природи та сутності підзаконного нормативно-правового акта. Під підзаконним нормативно-правовим актом найчастіше розуміють офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженими суб'єктами нормотворчості на основі законів і не повинен суперечити їм [17, с. 408]. Схожу точку зору щодо визначення поняття нормативно-правового акту має С.С. Алексєєв, на думку якого “підзаконний нормативний акт – це нормативний юридичний акт компетентного органу, який ґрунтується на законі та закону не суперечить” [3, с. 452]. Як вважає О.Ф. Скакун, підзаконний нормативний акт – це акт, який видається відповідно до закону, на підставі закону для конкретизації законодавчих розпоряджень та їх трактування або встановлення первинних норм [231, с. 489]. На думку В.М. Хропанюка під підзаконним нормативно-правовим актом слід розуміти правотворчі акти компетентних органів, які ґрунтуються на законі та не суперечать йому, наділені меншою юридичною силою, ніж закони, базуються на юридичній силі законів та не можуть протистояти йому [265, с. 244]. М.І. Матузов та А.В. Малько вважають підзаконними нормативно-правові акти, видані на

підставі та на виконання законів акти, які містять юридичні норми [248]. На думку Є. Гетьмана підзаконний нормативно-правовий акт являє собою офіційний письмовий документ уповноваженого органу виконавчої влади, створений на підставі та на виконання Конституції та законів України, який містить, змінює або скасовує норми права, створюється у встановленому законодавством порядку із застосуванням спеціальних засобів нормотворчої техніки [52, с. 98]. Л.М. Горбунова зазначає, що термін “підзаконний нормативний акт” є “збіркою юридичною категорією, яка виражає одну загальну властивість великої, найбільшої за кількісним складом групи нормативно правових актів, що видаються суб’єктами виконавчо-розпорядчої діяльності в Україні, згідно з якою їх зміст повинен ґрунтуватися на положеннях закону і йому не суперечити” [55, с. 13].

Спробу дати визначення терміну “підзаконний нормативно-правовий акт” також втілено в низці проектів законів “Про нормативно-правові акти”, що розглядалися парламентом. Зокрема, згідно з Проектом Закону про нормативно-правові акти № 7409 від 01.12.2010 підзаконним нормативно-правовим актом вважається нормативно-правовий акт суб’єкта нормотворення, прийнятий (виданий) на основі Конституції і законів України, міжнародних договорів України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України та спрямований на їх реалізацію [193].

Враховуючи вищезазначені точки зору щодо визначення поняття “підзаконний нормативно-правовий акт” вважаємо, що під підзаконним нормативно-правовим актом, як джерелом виборчого права слід розуміти офіційний акт-документ, прийнятий у встановленому порядку уповноваженим органом державної влади, державним органом, на основі та на виконання Конституції України, міжнародних договорів України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України та виборчих законів України.

Підзаконні нормативно-правові акти наділені певними ознаками, які відрізняють їх від інших джерел виборчого права, розглянутих нами у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження.

По-перше, підзаконні нормативно-правові акти приймається на основі Конституції, законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Саме Конституцією, законами України встановлюються обсяг та межі повноважень органів державної влади щодо прийняття підзаконних нормативно-правових актів, встановлюються їх види. Зокрема, ч. 3 ст. 106 Конституції України передбачається: “Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України” [127]; ч. 1 ст. 117 Основного Закону встановлюється: “Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання” [127].

По-друге, норми підзаконних нормативно-правових актів не мають суперечити нормам тих нормативно-правових актів, які мають більшу юридичну силу: Конституції України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та законам України. Зазвичай, визначення юридичної сили підзаконних нормативно-правових актів встановлюється за допомогою певних юридичних формулювань, таких як: “на підставі та на виконання закону”, “відповідно до закону” тощо. Зокрема, в ч. 1 ст. 49 Закону України “Про Кабінет Міністрів України” зазначається: “Кабінет Міністрів України на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, видає обов'язкові для виконання акти – постанови і розпорядження” [190].

По-третє, завданням підзаконних нормативно-правових актів є конкретизація норм Конституції та законів через їх доповнення, деталізацію, розвиток тощо. Предмет підзаконного регулювання є більш вузьким, спеціалізованим у порівнянні з колом питань конституційного та законодавчого регулювання. Так, підзаконні нормативно-правові акти, що є джерелами виборчого права, спрямовані на унормування окремих аспектів, пов'язаних з організацією та проведенням виборів: оплата праці членів виборчих комісій;

порядок проведення жеребкування щодо включення кандидатур до складу окружних та дільничних виборчих комісій; порядок контролю за надходженням, обліком і використанням коштів виборчих фондів політичних партій тощо.

По-четверте, спрощений порядок прийняття, введення в дію, оприлюднення підзаконних нормативно-правових актів у порівнянні із законами. Зокрема, Постанови Кабінету Міністрів України приймаються на засіданнях Кабінету Міністрів України шляхом голосування більшістю голосів від посадового складу Кабінету Міністрів України, визначеного відповідно до закону. Якщо проект рішення отримав підтримку рівно половини посадового складу Кабінету Міністрів України і за цей проект проголосував Прем'єр-міністр України, рішення вважається прийнятим (ч. 1 ст. 51 Закону України "Про Кабінет Міністрів України"). Постанови Кабінету Міністрів України, крім постанов, що містять інформацію з обмеженим доступом, набирають чинності з дня їх офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими постановами, але не раніше дня їх опублікування. У випадках, передбачених законом, постанови Кабінету Міністрів України або їх окремі положення, що містять інформацію з обмеженим доступом, не підлягають опублікуванню і набирають чинності з моменту їх доведення в установленому порядку до виконавців, якщо цими постановами не встановлено пізніший термін набрання ними чинності. Акти Кабінету Міністрів України включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів України. Офіційне опублікування постанов Кабінету Міністрів України здійснюється в газеті "Урядовий кур'єр" та Офіційному віснику України, а також в інших офіційних друкованих виданнях і друкованих засобах масової інформації, визначених законом. Крім того, акти Кабінету Міністрів України оприлюднюються шляхом їх розміщення на офіційному веб-сайті Кабінету Міністрів України [190].

Спрощений порядок прийняття та оприлюднення підзаконних нормативно-правових актів дає можливість оперативно реагувати та ефективно

пристосовуватися до різноманітних відносин, які виникають, змінюються, припиняються у процесі життєдіяльності держави і суспільства.

По-п'яте, підзаконні нормативно-правові акти лише умовно можна об'єднати в одну групу, адже вони неоднорідні, мають різні форми, назви, різну юридичну силу, певну ієрархічну структуру, яка в сукупності своїй залежить від закону і статусу відповідного органу, який його видає. Зокрема, підзаконними нормативно-правовими актами Президента України є укази (ч. 3 ст. 106 Конституції України). Верховна Рада України згідно з ч. 2 ст. 46 Регламенту Верховної Ради України окрім законів приймає постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви. Акти Кабінету Міністрів України нормативного характеру видаються у формі постанов Кабінету Міністрів України (ч. 2 ст. 49 Закону України "Про Кабінет Міністрів України"). Центральна виборча комісія за результатами розгляду та обговорення на засіданні Комісії питання порядку денного Комісія ухвалює рішення у формі постанови (ч. 1 ст. 12 Закону України "Про Центральну виборчу комісію").

Враховуючи вищезазначені ознаки, а також те, що підзаконні нормативно-правові акти відіграють певну роль у регулюванні виборчих правовідносин, розглянемо такі підзаконні нормативно-правові акти, що є джерелами виборчого права, як постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та постанови Центральної виборчої комісії.

Підзаконних нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України прийнятих в межах їх конституційних повноважень і спрямованих на унормування окремих аспектів, пов'язаних з виборами небагато. Зокрема, серед постанов Верховної Ради України з цього питання можна згадати постанови "Про Звернення Верховної Ради України до держав-партнерів (демократичних держав світу) та міжнародних організацій щодо намірів проведення незаконних виборів в окремих районах Донецької та Луганської областей" від 6 жовтня 2015 року № 717-VIII, "Про Заяву Верховної Ради України "Про невизнання Україною

легітимності виборів до Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації сьомого скликання, їх результатів і правових наслідків та, відповідно, складу, повноважень, актів та рішень Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації сьомого скликання” від 20 вересня 2016 року № 1527-VIII, “Про Заяву Верховної Ради України щодо невизнання Україною легітимності виборів Президента Російської Федерації на тимчасово окупованих територіях України – Автономній Республіці Крим та місті Севастополі” від 22 березня 2018 року № 2371-VIII, “Про Заяву Верховної Ради України щодо невизнання легітимності так званих місцевих виборів на тимчасово окупованих територіях України – в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі” від 11 вересня 2019 року № 66-IX та деякі інші.

Серед указів Президента України, що можна віднести до джерел виборчого права можна назвати Указ Президента України “Про Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні” від 8 грудня 2000 року № 1322/2000, яким було схвалено розроблену Центральною виборчою комісією Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні. Хоча предмет Концепції має загальний характер і виходить за межі власне виборчого процесу, його можна вважати актуальним як джерело виборчого права. Зокрема, серед завдань підвищення правової культури учасників виборчого процесу було закріплено необхідність формування системи надання консультаційної допомоги кандидатам, політичним партіям, довіреним особам кандидатів, уповноваженим особам політичних партій, з питань удосконалення організації взаємовідносин з виборцями, засобами масової інформації; надання методичної допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо практичного застосування законодавства про вибори; підвищення правової культури громадян, які входять до складу виборчих комісій (зокрема щодо цього, указом пропонується застосування таких заходів, як: методи заохочення, організація періодичних курсів інтенсивної підготовки; вивчення іноземного досвіду проведення виборів, організація науково-практичних

заходів (конференцій, семінарів, тренінгів тощо) з актуальних проблем організації виборчого процесу, видання науково-практичних коментарів до законодавства про вибори, науково-популярних та навчально-методичних посібників із зразками документів, необхідних для здійснення виборчими комісіями своєї діяльності; створення банку даних про громадян, які залучаються до роботи у таких комісіях, із зазначенням наявності у них юридичної освіти, досвіду у проведенні виборчих кампаній [191]) та ін.

Також до джерел виборчого права можна віднести Указ Президента України “Про Представника Президента України у Центральній виборчій комісії” від 7 червня 2007 року № 512/2007, яким було затверджено Положення про Представника Президента України у Центральній виборчій комісії – особи, яка забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав громадян України на участь у референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Основним завданням Представника відповідним указом було встановлено забезпечення здійснення постійного зв'язку між Президентом України як гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина в Україні і Центральною виборчою комісією як постійно діючим державним органом з організації підготовки і проведення виборів та референдумів [198]. Саме за Представником Президента України у Центральній виборчій комісії вищезазначеним указом було закріплено обов'язок вносити Президентові України пропозиції щодо підготовки проектів актів Президента України з питань, що стосуються організації і порядку проведення виборів, вдосконалення діяльності Центральної виборчої комісії, та брати участь у розробленні таких проектів.

Щодо постанов Кабінету Міністрів України, які стосуються організації та проведення виборів, можна навести приклади тих з них, що стосуються фінансових питань та питань забезпечення товарами, роботами і послугами, необхідними для підготовки та проведення виборів. Найбільш важливими у цьому відношенні є наступні постанови Кабінету Міністрів України:

- Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку закупівлі товарів, робіт і послуг, необхідних для підготовки та проведення виборів народних депутатів України” від 23 квітня 2012 р. № 320. Цим підзаконним нормативно-правовим актом закріплюється механізм закупівлі Центральною виборчою комісією, окружними виборчими комісіями за рахунок коштів державного бюджету товарів, робіт і послуг, необхідних для підготовки та проведення чергових, позачергових, повторних і проміжних виборів народних депутатів України [186];

- Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку оплати праці членів окружних та дільничних виборчих комісій з виборів народних депутатів України” від 5 вересня 2012 р. № 848 [187], якою закріплюється відповідний порядок;

- Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку фінансування виборчих комісій під час підготовки і проведення місцевих виборів” від 14 вересня 2015 р. № 700, якою визначаються джерела фінансування, механізм перерахування коштів територіальним виборчим комісіям для підготовки і проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів та старост села, селища, а також повернення територіальними виборчими комісіями невикористаних коштів, відшкодування кредиторської заборгованості територіальних виборчих комісій за умови незавершеного фінансування зазначених виборів [188].

Особливе місце в системі підзаконних нормативно-правових актів як джерел виборчого права займають нормативно-правові акти Центральної виборчої комісії, правова природа яких є малодослідженою. Зокрема, в юридичній літературі та науці немає комплексних досліджень щодо поняття, змісту та видів актів Центральної виборчої комісії, але вивченням діяльності цього державного органу займалися такі вчені та науковці як: А. Георгіца, В. Кампо, С. Ківалов, М. Козюбра, Ю. Ключковський, О. Марцеляк,

М. Ставнійчук, Л. Татарнікова, В. Погорілко, В. Федоренко, Ю. Швець та інші.

Питання щодо правової природи актів Центральної виборчої комісії, їх юридичної сили, структури та функціонального призначення, вимог, яким вони повинні відповідати, є незаперечно важливим та актуальним з огляду на місце, яке посідає Центральна виборча комісія в системі органів державної влади та на ті повноваження, на реалізацію яких ухвалюються її акти.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України “Про Центральну виборчу комісію” Центральна виборча комісія є постійно діючим колегіальним державним органом, який діє на підставі Конституції України, цього та інших законів України і наділений повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, всеукраїнського і місцевих референдумів в порядку та в межах, встановлених цим та іншими законами України.

Комісія очолює систему виборчих комісій та комісій з референдуму, які утворюються для організації підготовки та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму. Комісія здійснює контроль за діяльністю та консультативно-методичне забезпечення виборчих комісій, які утворюються для організації підготовки та проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, та комісій з місцевих референдумів [204].

Визначений саме таким чином законодавцем статус Центральної виборчої комісії вимагає наявності у цього органу державної влади правотворчої форми діяльності а отже, права приймати підзаконні нормативно-правові акти на виконання вказівок виборчого законодавства у межах його повноважень. Повноваження щодо прийняття таких актів встановлено:

- ст. 12 Закону України “Про Центральну виборчу комісію”, згідно з якою за результатами розгляду та обговорення на засіданні Комісії питання

порядку денного Комісія ухвалює рішення у формі постанови. З питань поточної внутрішньої діяльності Комісія може ухвалювати протокольне рішення.

- ч. ч. 3, 4 Закону України “Про Центральну виборчу комісію”, відповідно до яких порядок організації роботи Комісії визначається цим Законом, Регламентом Центральної виборчої комісії, а також іншими актами, що приймаються Комісією на виконання цього та інших законів України. Регламент Центральної виборчої комісії, а також інші акти Комісії, зазначені у частині третій цієї статті, приймаються Комісією і затверджуються її постановами;

- ст. 32 Закону України “Про Центральну виборчу комісію”, згідно з якою порядок організації роботи Комісії, що не врегульований Законом, визначається Регламентом Центральної виборчої комісії. Регламент Центральної виборчої комісії, зміни та доповнення до нього затверджуються постановою Комісії. Регламент Центральної виборчої комісії не може встановлювати додаткових повноважень Комісії або її членів, окрім встановлених цим та іншими законами України [204].

Що ж стосується правової природи актів Центральної виборчої комісії, то зазначимо перш за все, що в юридичній науці було зроблено декілька спроб розмежувати правові акти Центральної виборчої комісії за різноманітними критеріями. Зокрема, М. Ставнійчук, Ю. Шемшученко класифікують нормативні акти Центральної виборчої комісії на дві групи: до першої відносять “ті акти, прийняття яких вимагається безпосередньо виборчим законом”, до другої – “акти, що прийняті в порядку роз’яснень окремих положень законів про вибори і референдуми” [65, с. 528].

Ю.Б. Ключковський розмежовує всі акти Центральної виборчої комісії за основними групами їх повноважень. Це акти: організаційно-розпорядчі, нормативно-методичні та контрольні (правозахисні). Організаційно-розпорядчі акти ЦВК спрямовані на безпосереднє практичне застосування вимог закону, здійснення конкретних виборчих процедур. Ці акти стосуються, наприклад,

утворення територіальних виборчих округів, формування виборчих комісій, реєстрації кандидатів у народні депутати України, на пост Президента України, затвердження форми й тексту виборчого бюлетеня, форми інших виборчих документів тощо.

Нормативно-методичні акти спрямовані на уніфікацію застосування виборчого законодавства, роз'яснення складних для розуміння чи неоднозначно застосовуваних положень закону, визначення певних конкретних способів діяльності виборчих комісій чи інших суб'єктів виборчого процесу у випадку, коли такі способи прямо не встановлені законом. Такими актами, затвердженими постановами ЦВК, можуть бути положення, порядок, роз'яснення, методичні рекомендації.

Правозахисні акти спрямовані на здійснення контрольних повноважень ЦВК, на забезпечення не лише дотримання законодавства, а й виявлення випадків його порушення, усунення наслідків таких порушень, насамперед відновлення прав та захищених законом інтересів суб'єктів виборчого процесу. Як правило, це постанови, прийняті за наслідками розгляду звернень (в основному скарг) до ЦВК щодо порушення прав та законних інтересів суб'єктів виборчого процесу [162, с. 72].

Також науковець класифікує правові акти Центральної виборчої комісії, які є джерелами виборчого права на такі, що приймаються за прямим дорученням Закону та ті, що встановлюють норми, не передбачені виборчими законами. Окремий вид підзаконних актів ЦВК складає постанова, якою затверджено Регламент ЦВК – нормативний акт, що “визначає порядок організації роботи Центральної виборчої комісії” [95, с. 725–728].

Враховуючи вищезазначені точки зору щодо видів підзаконних нормативно-правових актів Центральної виборчої комісії, пропонуємо наступну власну класифікацію постанов ЦВК як джерел виборчого права.

За сферою реалізації повноважень Центральної виборчої комісії:

- нормативно-організаційні постанови. Цей вид підзаконних нормативно-правових актів Центральної виборчої комісії спрямований на безпосереднє застосування вимог виборчого законодавства, реалізацію конкретних виборчих процедур, вирішення організаційних питань власної діяльності (встановлення системи територіальної організації загальнодержавних виборів шляхом утворення територіальних виборчих округів та виборчих дільниць з особливостями, визначеними законами, затвердження форм виборчих документів, порядку проведення жеребкування щодо включення кандидатур до складу виборчих комісій тощо). До цього різновиду постанов можна віднести, наприклад, Регламент Центральної виборчої комісії, який визначає порядок організації роботи цього державного органу або Постанову Центральної виборчої комісії “Про Порядок призначення перших виборів депутатів сільських, селищних, міських рад об’єднаних територіальних громад та відповідних сільських, селищних, міських голів” від 29 листопада 2018 року № 234 [197] та ін.

- нормативно-методичні постанови. Цей різновид підзаконних нормативно-правових актів Центральної виборчої комісії спрямований на уніфікацію застосування виборчого законодавства, роз’яснення положень закону, визначення певних конкретних способів діяльності суб’єктів виборчого процесу у випадку, коли ці питання не врегульовані законом. Так, згідно з п. п. 4, 5 Закону України “Про Центральну виборчу комісію” цей державний орган: забезпечує однакове застосування законодавства України про вибори і референдуми на всій території України; здійснює консультативно-методичне забезпечення діяльності виборчих комісій та комісій з референдумів, приймає обов’язкові для використання в роботі виборчих комісій та комісій з референдумів роз’яснення і рекомендації з питань застосування законодавства України про вибори і референдуми [204].

Прикладами нормативно-методичних постанов Центральної виборчої комісії є постанови Центральної виборчої комісії “Про Роз’яснення щодо застосування окремих положень Закону України “Про вибори народних

депутатів України” стосовно видачі членами дільничних виборчих комісій виборчих бюлетенів з виборів народних депутатів України на підставі паспорта громадянина України” [200] від 14 червня 2019 року № 1008; “Про Роз’яснення щодо порядку надання дозволу громадським організаціям мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів України” [202] від 24 травня 2019 року № 900; “Про Роз’яснення щодо окремих питань здійснення повноважень органами ведення Державного реєстру виборців на території об’єднаних територіальних громад, до складу яких входять міста обласного значення” [201] від 19 жовтня 2018 року № 167 та ін.;

- нормативно-контрольні постанови. Ці постанови приймаються в рамках здійснення контролю Центральною виборчою комісією за дотриманням політичними партіями, іншими суб'єктами виборчого процесу вимог законодавства про вибори. Метою їх прийняття є не тільки забезпечення дотримання законодавства, а й виявлення випадків його порушення, усунення наслідків таких порушень, насамперед відновлення прав та захищених законом інтересів суб'єктів виборчого процесу. Як приклад, можна навести Постанову Центральної виборчої комісії “Про Порядок контролю за правильним і цільовим використанням коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку та проведення виборів Президента України, народних депутатів України” від 3 січня 2019 року № 8 [196], якою встановлюється процедура здійснення контролю за правильним і цільовим використанням Центральною виборчою комісією, окружними виборчими комісіями з виборів Президента України, народних депутатів України коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, зокрема, проведення внутрішнього фінансового контролю та ін.

За суб'єктами прийняття нормативно-правові акти Центральної виборчої комісії можна класифікувати на такі, що ухвалюються цим державним органом самостійно, та такі, що приймаються ним спільно з відповідним уповноваженим центральним органом виконавчої влади. Зокрема, на виконання

виборчого законодавства про вибори народних депутатів України Центральна виборча комісія спільно з Правлінням Національного банку України та Міністерством інфраструктури України затвердила Порядок контролю за надходженням, обліком і використанням коштів виборчих фондів політичних партій, кандидати у народні депутати України від яких зареєстровані в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, та кандидатів у народні депутати України в одномандатних виборчих округах [195]. Цим актом було визначено процедуру здійснення Центральною виборчою комісією, окружними виборчими комісіями та банками контролю за надходженням, обліком і використанням коштів виборчих фондів політичних партій та ін.

Таке спільне прийняття нормативних нормативно-правових актів обумовлено їх завданням – регулювати правовідносини у сферах, суміжних із виборчою, і відповідні приписи поширюються на більш широке коло суб'єктів, окрім суб'єктів виборчого процесу (банківські установи, Рахункову палату, Національне агентство з питань запобігання корупції та ін.).

В залежності від встановлення законом нормативно-правові акти Центральної виборчої комісії можна класифікувати на:

- акти, прийняті на основі закону. Ці акти спрямовані на вирішення окремих конкретних питань або тлумачення приписів виборчого законодавства, мають деталізований характер регулювання, зазвичай стосуються правовідносин, зміст яких може швидко змінюватися;

- акти, що встановлюють норми, не передбачені виборчими законами. Такі нормативно-правові акти покликані, зазвичай заповнити існуючі прогалини виборчого законодавства. Згодом деякі їх положення стають нормою закону, але, як правило, вже в наступних законодавчих актах.

Особливим різновидом нормативно-правового акту, що приймається Центральною виборчою комісією є Постанова від 26 квітня 2005 року № 72, якою затверджено Регламент Центральної виборчої комісії – нормативно-правовий акт, що визначає порядок організації роботи Центральної виборчої комісії.

Досить дискусійним є питання щодо юридичної сили Регламенту Центральної виборчої комісії та його відповідності законодавству. Це пояснюється тим, що згідно частини 2 статті 19 Конституції України, Центральна виборча комісія як орган державної влади зобов'язаний діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені лише Конституцією та законами України [244, с. 45]. Для того, щоб така відповідність була дотримана, на думку Ю.Б. Ключковського, необхідно, щоб, по-перше, регламент визначав виключно внутрішні процедури діяльності відповідного органу та його підрозділів і посадових осіб в межах способу (загального порядку) діяльності, визначеного законом, і не порушував при цьому приписів закону; по-друге, регламент органу не може визначати прав, обов'язків чи способу дії інших суб'єктів, оскільки він не призначений для такого регулювання [95, с. 728].

Слід зазначити, що Регламент Центральної виборчої комісії в цілому відповідає цим двом вимогам, а значна кількість його норм майже повністю (з незначними уточненнями в окремих випадках) формулюванням статей Закону "Про Центральну виборчу комісію". Хоча можна вказати на деякі його положення, що суперечать чинному законодавству. Зокрема, пункт 5 частини другої статті 7 Регламенту передбачає можливість звернення до Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції та законів України з питань виборів та референдумів, що не відповідає ст.ст. 147, 150 Конституції України, оскільки згідно зі ст. 150 Основного Закону питання щодо офіційного тлумачення Конституції України розглядаються за конституційними поданнями: Президента України; щонайменше сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим [127]. Однак, враховуючи те, що Центральна виборча комісія наділена важливішими повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів та референдумів в Україні, вважаємо, що цей державний колегіальний орган

також має бути наділений Конституцією України правом на конституційне подання щодо офіційного тлумачення Конституції України.

В руслі предмету нашого дослідження слід звернути увагу і на особливості прийняття постанов Центральної виборчої комісії. Згідно зі ст. 11 Регламенту Центральної виборчої комісії питання для розгляду на засіданні Комісії готують члени Комісії із залученням за розпорядженням, дорученням Голови Комісії, заступників Голови Комісії, секретаря Комісії, працівників відповідних структурних підрозділів Секретаріату та патронатної служби Комісії, Служби розпорядника Реєстру. Проекти документів для розгляду на засіданні Комісії та її рішення готуються державною мовою. Проекти документів для внесення на розгляд Комісії візують виконавець, керівник структурного підрозділу, відповідального за підготовку питання порядку денного засідання, працівник, який здійснював літературне редагування проекту документа, керівник управління правового забезпечення Секретаріату Комісії, член Комісії, який відповідає за підготовку питання для розгляду на засіданні Комісії або є доповідачем питання порядку денного, керівник Секретаріату Комісії – з питань організації діяльності Секретаріату Комісії. У разі незгоди з проектом документа відповідна особа візує його із зауваженнями, що додаються до проекту в письмовій формі [189]. Проекти документів, що розглядаються на засіданні Комісії, як правило, не пізніш як за добу передаються членам Комісії для розгляду та підготовки до їх обговорення.

Статтею 17 Регламенту закріплено, що кожний член Комісії, який бере участь у засіданні Комісії, має право подати до проекту рішення пропозиції. Пропозиції членів Комісії до проекту рішення вносяться в усній чи письмовій формі. У разі надходження пропозицій проект рішення голосується за основу. Голосування щодо кожної пропозиції проводиться окремо. Після проведення голосування за пропозиціями проект рішення голосується в цілому з урахуванням пропозицій, які набрали необхідну кількість голосів. Інші особи, яким відповідними законами України надано право вносити пропозиції щодо проектів рішень Комісії, вносять їх під час нарад Комісії та подають такі

пропозиції у письмовій формі не пізніше початку засідання, на якому розглядається відповідне питання, до управління регламентного забезпечення діяльності Комісії Секретаріату Комісії для реєстрації та подальшого надання для ознайомлення членам Комісії. Такі пропозиції оголошуються на засіданні доповідачем з відповідного питання [189].

Згідно зі ст. 12 Закону України “Про Центральну виборчу комісію” рішення Комісії приймається на засіданні Комісії відкритим голосуванням більшістю голосів від складу Комісії. Член Комісії, присутній на її засіданні, який не погоджується з прийнятим Комісією рішенням, має право викласти окрему думку, яка в письмовій формі додається до протоколу засідання Комісії [204]. Рішення підписуються Головою Центральної виборчої комісії, а у випадках, передбачених законом, – головуючим на засіданні Комісії.

Статтею 20 Регламенту Центральної виборчої комісії передбачено, що оригінали постанов, протокольних рішень Комісії засвідчуються головною гербовою печаткою Комісії із зображенням Державного Герба України, а копії рішень Комісії, які надсилаються згідно з розрахунком розсилки, складеним доповідачем та затвердженим секретарем Комісії, засвідчуються печаткою управління документального забезпечення Секретаріату Комісії [189].

Ще одне проблемне питання, яке може виникнути в процесі застосування нормативно-правових актів Центральної виборчої комісії як джерела виборчого права, це питання їх юридичної сили і відповідно, місця в системі підзаконних нормативно-правових актів. З цього питання в науці конституційного права єдиної точки зору немає. Зокрема, О. Васильченко стверджує, що акти Центральної виборчої комісії, прийняті відповідно і на підставі закону і, особливо, в межах установленної компетенції, мають перевагу над актами Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади [14, с. 198]. Ю. Ключковський, навпаки, зазначає наступне: “принцип незалежності органів адміністрування виборів і в першу чергу Центральної виборчої комісії передбачає їх виключну компетенцію у сфері організації підготовки і проведення виборів. Таким чином, у цій сфері перетин компетенції ЦВК, з

одного боку, та Кабінету Міністрів України чи інших органів виконавчої влади, з іншого, практично неможливий, що означає відсутність підстав для порівняння юридичної сили підзаконних нормативних актів, виданих цими органами. У виняткових випадках виникнення такого перетину компетенцій, як ми вже зазначали, передбачене прийняття спільних актів ЦВК та відповідного органу виконавчої влади” [95, с. 726].

Вважаємо, при вирішенні цього питання слід користуватися ч. ч. 1, 6 ст. 13 Закону України “Про Центральну виборчу комісію” відповідно до якої рішення Комісії, прийняте в межах її повноважень, є обов'язковим для виконання всіма суб'єктами відповідного виборчого процесу чи процесу референдуму, в тому числі відповідними виборчими комісіями і комісіями з референдумів нижчого рівня, а також органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами України [127]. Невиконання, неналежне, несвоєчасне виконання рішень Комісії тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

Враховуючи вищезазначене можна зробити висновок, що ті акти Центральної виборчої комісії, які ухвалені у формі постанов та мають нормативно-правовий характер є джерелами виборчого права. Такі акти найчастіше встановлюють приписи, що поширюються передусім на діяльність виборчих комісій нижчого рівня, а також пов'язані з цим дії інших суб'єктів виборчого процесу.

Оцінка тенденції підзаконного регулювання виборчого процесу актами Центральної виборчої комісії на відповідність нормам Конституції України іноді свідчить про їх суперечність положенням останньої та про порушення чистоти теорії застосування закону в сфері народовладдя. Адже, відповідно до пункту 20 частини 1 статті 92 Конституції України, організація і порядок проведення виборів і референдумів визначаються виключно законами України. І, хоча майже кожна сфера суспільних відносин регулюється поряд із законами також і підзаконними нормативно-правовими актами, в тому числі великими за

обсягом документами (роз'яснення, рекомендації, інформаційні листи тощо), ігнорування положень Конституції України є неприпустимим.

З іншого боку, норми виборчого законодавства, як би вони не були викладені в його тексті, у процесі його застосування в конкретних обставинах можуть викликати різне розуміння та застосування. І в цій ситуації Центральна виборча комісія, як орган, покликаний забезпечити однакове застосування норм виборчого законодавства, відіграє ключову роль, а враховуючи обов'язковість рішень Комісії, фактично набуває статусу офіційного тлумача виборчого законодавства.

Щодо віднесення до джерел виборчого права підзаконних актів органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади, в цьому питанні в науці конституційного права немає однозначної точки зору. Як вважає В.Ф. Несторович, до цього виду джерел виборчого права варто віднести нормативно-правові акти Верховної Ради АРК, Ради Міністрів АРК, місцевих державних адміністрацій, місцевих рад тощо [164]. Особливо важливу роль такого роду нормативно-правові акти на думку науковця, відіграють під час підготовки та проведення місцевих виборів в Україні [164]. Ю.Б. Ключковський, навпаки, вважає що в умовах унітарної держави, якою є Україна, неможливими джерелами виборчого права підзаконні нормативно-правові акти регіональних та місцевих органів публічної влади у сфері регулювання виборів (навіть у випадку місцевих виборів) [95, с. 729].

В свою чергу, вважаємо, що якщо нормативно-правові акти місцевих органів публічної влади – рішення нормативного характеру, які прийняті органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, постанов Кабінету Міністрів України, постанов Центральної виборчої комісії тощо, та є обов'язковими для виконання у межах території, щодо якої поширюються повноваження цих органів та стосуються виборів, їх також можна вважати джерелами виборчого права.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, яке полягає у характеристиці правової природи джерел виборчого права України. За результатами дисертаційної роботи сформульовано такі основні висновки:

Джерела права України є індикатором стану національного законодавства, його демократичності, відповідності Конституції України та виробленим міжнародною спільнотою правовим стандартам. Важливе місце в системі джерел національного права займають джерела конституційного права, які характеризуються наступними ознаками:

1) Вони є зовнішньою формою об'єктивізації правових норм, тобто це зовнішня форма вираження і закріплення загальнообов'язкових правил поведінки в різних правових актах, які мають офіційне визнання. Можна сказати, що це форма визнання та існування правових норм, яка перетворює право в об'єктивовану реальність. Без такої об'єктивізації воля народу, як джерела влади, не може стати матеріальною рушійною силою, яка творить право.

2) Вони містять конституційно-правові норми, які закріплюють і регулюють найважливішу сферу правових відносин, що виникають у процесі забезпечення прав людини, здійснення публічної влади, народовладдя тощо. Їх зміст і особливості зумовлені місцем і роллю конституційного права в системі національного права України. Виходячи з цього у джерелах конституційного права України втілюються засади конституційного ладу України, правового статусу людини і громадянина, основи організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою України і т. ін. і вони безпосередньо спрямовані на реалізацію державного і народного суверенітету.

3) Зовнішня форма об'єктивізації конституційно-правових норм являє собою надзвичайно складний і багатогранний процес творення права, який

виражається в встановлені чи санкціоновані народом України певних актів шляхом референдуму (творення права самим народом) чи специфічній правотворчій діяльності відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Таким чином джерела конституційного права України втілюють в собі волю Українського народу, національних правотворчих органів про створення, зміну чи відміну норм конституційного права.

При цьому необхідно звернути увагу на той феномен, що джерелами конституційного права часто є міжнародні правові акти (договори), які прийняті міжнародними організаціями (особливо це стосується сфери прав людини), однак зазначені акти можуть виступати такими джерелами тільки за умови їх ратифікації парламентом України.

4) Джерела конституційного права мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин. Вони мають найвищий ступінь гарантованості й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством. На відміну від інших галузевих джерел національного права гарантованість джерел конституційного права України і, насамперед, основного джерела – Конституції України, забезпечується спеціально створеним органом конституційної юстиції – Конституційним Судом України.

5) Не виконання приписів, що містяться в джерелах конституційного права України має наслідком притягнення винних не тільки до юридичної відповідальності (в першу чергу, конституційно-правової), а й до політичної. І це цілком закономірно, оскільки конституційне право України найбільш політизована галузь права, в ній часто акумулюються політичні рішення, що приймаються в процесі здійснення влади, самі ж конституційно-правові відносини пов'язані з такими соціальними явищами, як народ, народний суверенітет, нація, влада, держава, державний суверенітет, політика. Таким чином джерела конституційного права України часто мають політичний

характер, їх прийняття викликано необхідністю врегулювання актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики.

6) Джерела конституційного права мають комплексний характер, тому що об'єднують і матеріальні, і процесуальні норми. Перші мають своєю метою вплив на поведінку суб'єктів права, визначають їх права, обов'язки (обсяг компетенції), принципи та гарантії діяльності і т. ін., регулюють відносини між ними. Натомість процесуальні норми закріплюють порядок, способи, методи здійснення передбачених матеріальними нормами приписів шляхом встановлення конкретних організаційно-правових (процесуальних) форм реалізації норм матеріального права. Для конституційного права така комплексність має особливе значення, оскільки воно не має "паралельної" процесуальної галузі, як це властиво для цілого ряду інших галузей права, наприклад, цивільного і кримінального права.

7) Джерела конституційного права мають універсальний характер оскільки в більшості випадків закріплені в них конституційно-правові норми поширюються на всі сфери життєдіяльності держави і суспільства і практично на всі галузі системи національного права.

8) Джерела конституційного права виконують інтеграційну функцію національної правової системи – вони з'єднують її в одне цілісне правове утворення, що забезпечує єдність, цілісність і стабільність правової системи. Більшість джерел конституційного права містять конституційно-правові норми установчого характеру і таким чином вони формулюють основні засади для всіх інших галузей права, закладають основи змісту і форму джерел права для всіх інших галузей та фактично визначають сферу безпосереднього творення права народом і правотворчої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, повноважних створювати норми права.

9) Як і будь-яка інша система, система джерел конституційного права репрезентована найбільшою кількістю видів джерел і різноманітними складовими, що обумовлено самим змістом конституційного права як галузі права, його структурою, юридичною природою конституційно-правових норм,

функціями та спеціалізацією галузі конституційного права. В цілому вони можуть бути класифіковані за всією сукупністю критеріїв класифікації джерел права в загальному.

10) Однією з кваліфікаційних ознак джерел конституційного права України є те, що вони адресуються особливим адресатам – Український народ, громадяни України, іноземці, особи без громадянства, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи місцевого самоврядування тощо.

Зазначені риси джерел конституційного права України приводять нас до висновку, що під ними слід розуміти здійснену Українським народом чи повноважними органами публічної влади України зовнішню форму об'єктивізації конституційно-правових норм, що визначають і регулюють суспільні відносини, які складають предмет галузі конституційного права України, мають загальнообов'язковий, комплексний та універсальний характер, є основою і виконують інтеграційну функцію національної правової системи, виступають нормативним підґрунтям для формування інших галузевих систем джерел права, представлені широким колом і різноманітними складовими правових форм та адресуються особливим адресатам – суб'єктам конституційно-правових відносин.

В юридичній науці мають місце як мінімум три підходи щодо розуміння сутності виборчого права України, його місця в правовій системі і співвідношення з конституційним правом. Перший підхід вітчизняних і зарубіжних науковців (В.І. Шмеріга, Н.М. Крестовська, А.О. Мішин, В.В. Кравченко, О.Ю. Тодика, М.В. Баглай, Ю.І. Лейбо, Л.М. Ентін та інші) ґрунтується на тому, що виборче право являє собою інститут конституційного права (головний, основний, генеральний, надінститут).

Другий підхід щодо сутності об'єктивного виборчого права, його місця в правовій системі і співвідношення з конституційним правом ґрунтується на тому, що виборче право являє собою підгалузь конституційного права (С.О.

Белов, Д.Б. Катков, Є.В. Корчиго, С.Д. Князєв, А.Є. Постников, Л.В. Федоренко, О.В. Марцеляк, В.Ф. Нестерович).

Третій підхід вітчизняних і зарубіжних науковців ґрунтується на тому, що виборче право розглядається як самостійна галузь права (А.А. Вешняков, В.І. Лисенко, Ю.А. Веденєєв, С.В. Навальний та Ю.Б. Ключковський).

Ми вважаємо, що з усіх наведених підходів розуміння правової природи об'єктивного виборчого права, його співвідношення з конституційним правом найбільш прийнятною є концепція, за якою виборче право являє собою підгалузь конституційного права. Обсяг вітчизняного нормативного матеріалу, який регулює порядок формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, не дозволяє зробити висновок, що виборче право України є інститутом конституційного права України чи самостійною галуззю правової системи України.

Виборче право України знаходить своє правове оформлення у виборчому законодавстві, яке приймається відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування для забезпечення цілісності та ефективності правового регулювання формування представницьких органів публічної влади. Воно складається з різних груп нормативних актів і являє собою нормативний комплекс – систему джерел виборчого права, що є складовою системи джерел конституційного права України. Саме вона забезпечує належну нормативну регламентацію суспільних відносин, що мають місце при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, цілісність правової системи та правопорядок як необхідну передумову розвитку суспільства.

Джерела виборчого права України характеризуються наступними рисами:

1) вони є зовнішньою формою об'єктивізації правових норм в результаті чого загальнообов'язкові правила поведінки отримують вираження і закріплення в різних правових актах, які мають офіційне визнання і тільки за таких умов об'єктивована в певній формі норма становиться

загальнообов'язковою, правовою нормою, реалізація якої забезпечується відповідними засобами державного впливу.

2) за сутністю та змістом джерела виборчого права України безпосередньо виражають зміст норм, що регулюють сферу правових відносин, що виникають у галузі формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування і вони безпосередньо спрямовані на реалізацію народного суверенітету.

3) джерела виборчого права України отримують своє правове визнання в результаті специфічної правотворчої діяльності відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування і вони втілюють в собі волю та інтереси Українського народу, національних правотворчих органів.

4) джерела виборчого права України мають юридичну силу й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством.

5) джерела виборчого права України мають політичний характер, оскільки вони регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких органів публічної влади України, участю політичних партій в цьому процесі, реалізацією громадянами України свого політичного права обирати та бути обраним до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

6) джерела виборчого права України мають комплексний характер, тому що об'єднують і матеріальні, і процесуальні норми.

7) джерелами виборчого права України є не тільки національні правові акти, а й чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Це має наслідком приведення джерел виборчого права України у відповідність до міжнародних правових стандартів у сфері виборів, з огляду на їх системоутворюючий характер, сприяє адаптації всього національного виборчого законодавства до законодавства ЄС, що є необхідною вимогою до європейської інтеграції України.

8) однією з кваліфікаційних ознак джерел виборчого права України є те, що вони адресуються особливим адресатам – виборці, громадяни України, виборчі комісії, спостерігачі, кандидати до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, політичні партії, органи державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Отже, джерела виборчого права України – це сукупність нормативно-правових актів України, яка є результатом зовнішньої форми об'єктивації встановлених чи санкціонованих Українським народом або відповідними органами публічної влади виборчих норм, що регулюють сферу правових відносин, які виникають у галузі формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування і безпосередньо спрямовані на реалізацію народного суверенітету, мають комплексний, політичний характер, юридичну силу й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством.

Джерела виборчого права України можна класифікувати:

За змістом: 1) джерела, які регулюють порядок виборів представницьких органів державної влади; 2) джерела, які регулюють порядок виборів представницьких органів місцевого самоврядування.

У свою чергу першу групу джерел виборчого права можна класифікувати на: 1) джерела, які регулюють порядок виборів народних депутатів України; 2) джерела, які регулюють порядок виборів Президента України.

За колом суб'єктів правотворення джерела виборчого права можна класифікувати на: 1) джерела, які прийняті Верховною Радою України; 2) джерела, які прийняті Президентом України; 3) джерела, які прийняті Кабінетом Міністрів України; 4) джерела, які прийняті Центральною виборчою комісією; 5) рішення Конституційного Суду України тощо.

За ієрархією тобто особливостями юридичної сили норм, що об'єктивовані в джерелах виборчого права їх класифікуються на: 1) Конституцію України, яка наділена найвищою юридичною силою; 2) Виборчий кодекс України; 3) закони; 4) підзаконні нормативні акти.

У свою чергу третю групу можна класифікувати на: а) профільні виборчі закони; б) суміжні закони.

За юридичною силою: обов'язкові; рекомендаційні.

За національною приналежністю джерела виборчого права України можна класифікувати на: 1) джерела, які прийняті вітчизняним суб'єктом правотворення; 2) джерела, які являють собою міжнародні договори та являють собою міжнародні виборчі стандарти.

За ступенем деталізації вони класифікуються на: 1) загальні (Конституція України); 2) спеціалізовані (Виборчий кодекс України; профільні виборчі закони).

За територією дії джерела виборчого права класифікуються на ті, що: 1) діють на своїй території України; 2) діють в певних регіонах України.

За часом дії джерела виборчого права бувають такі, що: 1) постійні, термін їх дії не обмежений; 2) тимчасові, термін дії яких обмежений певними часовими рамками або певними обставинами.

За місцем у регулюванні джерела виборчого права класифікуються на: 1) первинні; 2) вторинні.

За роллю у регулюванні джерела виборчого права бувають: 1) основні; 2) додаткові.

За формою правового буття джерела виборчого права можна класифікувати на ті, що: 1) являють собою закони і підзаконні акти; 2) являють собою рішення Конституційного Суду України; 3) являють собою практику судів загальною юрисдикції, перш за все адміністративних судів, щодо розгляду виборчих спорів тощо.

За таким критерієм як **чинність** джерела виборчого права класифікуються на: 1) чинні правові акти; 2) правові акти, які втратили чинність.

За традиційністю для національної правової системи джерела виборчого права класифікуються на: 1) традиційні (Конституція, закони

України тощо); 2) нетрадиційні (судові прецеденти, наприклад, Рішення Європейського суду з прав людини і т. ін.).

За **характером волевиявлення суб'єктів правотворчості** джерела виборчого права є вираженням суспільних відносин, пов'язаних з формуванням представницьких органів публічної влади і їх можна класифікувати на: 1) акти встановлення норм права; 2) акти заміни норм права; 3) акти відміни норм права.

Аналіз джерел виборчого права України приводить до висновку, що основоположна роль в системі джерел виборчого права належить Основному Закону. Саме Конституцією України пріоритетна роль у регулюванні суспільного розвитку надається власне безпосередньому волевиявленню громадян, найвищим проявом і однією з основних конституційних форм якого виступають вибори. Норми Основного Закону є надійною основою становлення демократичної і правової держави, реалізації суверенітету Українського народу, здійснення виборчих прав громадян.

Конституція України як основне джерело виборчого права України має ряд характерних ознак: а) за своєю сутністю є Основним Законом, актом установчої влади, що належить народу; б) за змістом має найвищу юридичну силу – закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй; в) її норми є нормами прямої дії – звернення до суду для захисту права обиратися та бути обраним до органів публічної влади на підставі Конституції України гарантується; г) конституція приймається і вводиться в дію відповідно до передбаченої законом спеціальної процедури. Спеціальна процедура встановлюється й щодо внесення змін і доповнень до Конституції України (зокрема, необхідність затвердження законопроекту про внесення змін до розділу III “Вибори. Референдум” всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України); д) чинне законодавство передбачає спеціальний механізм правового захисту, гарантування Конституції України.

Аналіз положень Конституції України дозволяє виявити певні засади конституційного регулювання виборів, які є характерними й для більшості інших країн: 1) Основним Законом України визнається принцип народного суверенітету (стаття 5 Конституції України); 2) конституційні норми встановлюють суб'єктивне виборче право та два аспекти його реалізації: активний і пасивний (статті 38, 70, 76, 103 Конституції України); 3) закріплюються основні принципи виборів: загальне, рівне, пряме виборче право, вільні вибори та таємне голосування (стаття 71 Конституції України); 4) регулюються деякі елементи статусу вищого органу адміністрування виборчого процесу – Центральної виборчої комісії (стаття 85 Конституції України); 5) встановлюються дата та строки проведення чергових та позачергових виборів органів публічної влади (статті 77, 103, 141 Конституції України); 6) містяться бланкетні норми, які визначають, що порядок виборів органів публічної влади регулюється окремими законами (пункт 20 частини 1 статті 92 Конституції України).

Особливим джерелом виборчого права України є рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України законів України та інших нормативно-правових актів та офіційного тлумачення Конституції України, які мають обов'язковий характер. Висновок про віднесення рішень органу конституційної юрисдикції до джерел права повинен бути не доктринальним, заснованим на думці провідних вчених, а закріпленим у правових нормах, і перш за все, на рівні Основного Закону України.

Джерелами виборчого права України є міжнародні правові акти, які виконують подвійну функцію: 1) виступають міжнародними виборчими стандартами на основі яких формується національне виборче законодавство, 2) є джерелами виборчого права.

Міжнародні виборчі стандарти являють собою узагальнення міжнародними організаціями накопиченого державами членами світового співтовариства демократичних цінностей у сфері організації та проведення виборів, їх втілення у міжнародних правових актах, що мають різну правову

силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), які визначають демократичні принципи організації та проведення виборів, участь громадян у виборчому процесі, реалізацію ними свого права обирати і бути обраним до публічних представницьких органів влади, спрямовані на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів та норм виборчого законодавства, що дозволяє гарантувати проведення демократичних виборів в країні і, таким чином, реалізувати громадянам своє право на участь в управлінні державою.

Можна констатувати наявність міжнародних виборчих стандартів, обов'язкових для України, встановлених на наступних рівнях:

- універсальному (міжнародному), рішення міждержавних утворень, які є обов'язковими для України (ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Європейського Союзу);
- регіональному, рішення ухвалюються щодо конкретної держави – члена об'єднання.

До числа таких відносять: Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенцію про захист прав і основоположних свобод 1950 року та Перший протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Загальний коментар Комітету ООН з прав людини до статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 1996 року, Документ Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЄ від 29 червня 1990 року Декларацію про критерії вільних і справедливих виборів від 26 березня 1994 року, Кодекс належної практики у виборчих справах, розроблений Радою з демократичних виборів Ради Європи і схвалений у 2003 р. та ін.

Особливу роль відіграють міжнародні виборчі стандарти так званого “м'якого права”, яке охоплює міжнародні документи, що мають рекомендаційний характер. Зокрема, резолюції міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Європейського Союзу), та інші документи, що носять рекомендаційний характер (декларації, доповіді, висновки, міжнародні виборчі стандарти). Ці міжнародно-правові акти відіграють важливу роль у

забезпеченні демократичних виборів в Україні, у напрацюванні і прийнятті нормативних актів у галузі виборів. Їх визнання і застосування у національній практиці державотворення сприяє трансформації виборів у вітчизняні органи публічної влади з формального атрибуту в реальний інститут народовладдя.

Ключову роль в системі джерел виборчого законодавства відіграють закони України, які можна класифікувати на профільні виборчі закони та суміжні. До першої групи – профільних виборчих законів відносять закони України, які:

а) регулюють організацію і порядок проведення виборів органів публічної влади (Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року (набув чинності 1 січня 2020 року);

б) стосуються окремих інститутів виборчого права (Закон України “Про Центральну виборчу комісію” від 30 червня 2004 року, Закон України “Про державний реєстр виборців” від 22 лютого 2007 року).

Відмінність цих законів полягає в тому, що Виборчий кодекс України визначає основні засади, організацію і порядок проведення виборів органів державної влади чи місцевого самоврядування, тоді як друга група законів присвячена лише окремим інститутам виборчого права; кодексом врегульовані правовідносини, які виникають під час виборчого процесу, а предмет регулювання двох інших законів – правовідносини, що існують постійно.

Друга група джерел виборчого права – суміжні закони. Існування цієї групи обумовлюється значною інтегрованістю системи національного права, у зв’язку з чим регулюючи певні правовідносини, які є суміжними з виборчими правовідносинами, деякі закони можуть бути пов’язані з виборчим процесом, однак не мають безпосереднього виборчого характеру. До таких законів відносять:

а) закони, що регулюють конституційні правовідносини, суміжні з виборчими правовідносинами або пов’язані з окремими стадіями виборчого процесу (Закон України “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р., Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р., Закон України

“Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р., Закон України “Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні” від 11 грудня 2003 р., Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” від 20 жовтня 2014 р., Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” від 9 квітня 2015 р. та ін.

б) кодифіковані закони, які містять окремі положення (окремі статті чи сукупності статей), що стосуються виборчих правовідносин: Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України тощо.

На сьогодні, з урахуванням позицій міжнародних урядових організацій, сучасних європейських тенденцій щодо кодифікації виборчого законодавства, власного досвіду удосконалення виборчого законодавства та прийняття Виборчого кодексу України дискусійне питання кодифікації виборчого законодавства вирішено на користь останньої. Ухвалення Виборчого кодексу України має сприяти забезпеченню повноти і юридичної визначеності, зручності в практичному застосуванні виборчого законодавства. Однак багато питань залишається невирішеними, зокрема щодо охоплення Кодексом більш широко кола питань (які сьогодні регулюються Законами України «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців»), приведення у відповідність Виборчому кодексу України інших законів а також підзаконних нормативно-правових актів, прийняття нових актів, тощо.

В ієрархічній системі джерел виборчого права певну роль відіграють підзаконні нормативно-правові акти, потреба в використанні яких обумовлюється складністю суспільних відносин в сфері організації і проведення виборів, необхідністю не тільки законодавчого, а й більш конкретизуючого підзаконного нормативного регулювання. Під підзаконним нормативно-правовим актом, як джерелом виборчого права слід розуміти офіційний акт-документ, прийнятий у встановленому порядку уповноваженим органом публічної влади, державним органом, на основі та на виконання

Конституції України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та виборчих законів України для гарантування реалізації виборчих прав громадян України і проведення виборів на демократичних засадах.

Особливе місце в системі підзаконних нормативно-правових актів як джерел виборчого права займають нормативно-правові акти Центральної виборчої комісії. Визначений законодавцем статус Центральної виборчої комісії як постійно діючого колегіального державного органу, який діє на підставі Конституції України, цього та інших законів України і наділений повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів та референдумів в порядку та в межах, встановлених законами України, обумовлює наявність у цього державного органу правотворчої форми діяльності а отже, права приймати підзаконні нормативно-правові акти на виконання приписів виборчого законодавства у межах його повноважень.

Такими актами є постанови Центральної виборчої комісії, які можна класифікувати за наступними критеріями.

1. За сферою реалізації повноважень Центральної виборчої комісії: а) нормативно-організаційні постанови, які спрямовані на безпосереднє застосування вимог виборчого законодавства, реалізацію конкретних виборчих процедур, вирішення організаційних питань власної діяльності (утворення територіальних виборчих округів та виборчих дільниць з особливостями, визначеними законами, затвердження форм виборчих документів, порядку проведення жеребкування щодо включення кандидатур до складу виборчих комісій тощо); б) нормативно-методичні постанови, що спрямовані на уніфікацію застосування виборчого законодавства, роз'яснення положень закону, визначення певних конкретних способів діяльності суб'єктів виборчого процесу у випадку, коли ці питання не врегульовані законом (консультативно-методичне забезпечення діяльності виборчих комісій та комісій з референдумів, роз'яснення і рекомендації з питань застосування законодавства України про вибори і референдуми); в) нормативно-контрольні постанови, які приймаються

в рамках здійснення контролю Центральною виборчою комісією за дотриманням суб'єктами виборчого процесу вимог законодавства про вибори.

2. За суб'єктами прийняття: а) постанови Центральної виборчої комісії що ухвалюються цим державним органом самостійно; б) нормативно-правові акти, що приймаються цим державним органом спільно з іншими центральними органами виконавчої влади.

3. В залежності від встановлення законом нормативно-правові акти Центральної виборчої комісії можна класифікувати на: а) акти, прийняті на основі закону та спрямовані на вирішення окремих конкретних питань або тлумачення приписів виборчого законодавства, мають деталізований характер регулювання, зазвичай стосуються правовідносин, зміст яких може швидко змінюватися; б) акти, що встановлюють норми, не передбачені виборчими законами, покликані заповнити існуючі прогалини виборчого законодавства.

Враховуючи те, що Центральна виборча комісія наділена важливішими повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів та референдумів в Україні, вважаємо, що цей державний колегіальний орган окрім права прийняття власних нормативно-правових актів має бути наділений Конституцією України правом на конституційне подання щодо офіційного тлумачення Конституції України.

Щодо віднесення до джерел виборчого права підзаконних актів органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади, вважаємо, що якщо нормативно-правові акти місцевих органів публічної влади – рішення нормативного характеру, прийняті органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, постанов Кабінету Міністрів України, постанов Центральної виборчої комісії тощо, та є обов'язковими для виконання у межах території, на яку поширюються повноваження цих органів та стосуються виборів, їх також можна вважати джерелами виборчого права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авакьян С.А. Конституционное право России : учебный курс. в 2 т. ; М. : Юристъ, 2006. Т. 1. 478 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс лекций : в 2 т. М. : Юрид. лит., 1981. Т. 2. 360 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М. : ТК “Велби” : Проспект, 2008. 576 с.
4. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М. : Статут, 1999. 712 с.
5. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации : учебник для юридических вузов и факультетов. М. : Норма : ИНФРА-М, 1999. 762 с.
6. Баймуратов М., Кофман Б. Проблема становления єдиної системи міжнародних виборчих стандартів. *Право України*. 2013. № 5. С. 63–76.
7. Баймуратов М.О., Алмохаммед М.А. Конституційне право і національна правова демократична державність. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2015. № 1 (31). С. 38–49.
8. Баймуратов М.О., Григор’єв В.А. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні : монографія. Одеса : Юридична література, 2003. 192 с.
9. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Міжнародні виборчі стандарти: правова природа, змістовна та системна характеристика, актуальні питання імплементації в законодавство України : монографія / ред. Ю.О. Волошин. Суми : Університетська книга, 2012. 230 с.
10. Балданов Б.Б. Система источников современного российского права (теоретико-правовой аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2010. 19 с.
11. Бастен И.С. Понятие и виды источников конституционного права. *Вестник Челябинского университета*. Сер. 9. Право. 2002. № 2. С. 23–36.

12. Белов С.А. Избирательная система как правовой институт. СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 2005. 192 с.
13. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М. Выборы Президента: украинський та зарубіжний досвід : навч. посіб. Ужгород. : Ліра, 2003. 60 с.
14. Васильченко О.П. Акти Центральної виборчої комісії в системі джерел конституційного права в Україні. *Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 31 жовт. – 1 лист. 2006 р.). К. : Атіка, 2007. С. 195–199.
15. Васильченко О.П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2007. 19 с.
16. Веденеев Ю.А., Навальный С.В. Избирательное право: роль и место в системе права России. *Вестник Центральной избирательной комиссии Российской Федерации*. 2003. № 2. С. 68–69.
17. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. : загальна теорія права. / редкол. : О.В. Петришин та ін.; нац. акад. прав. наук України. Х. : Право, 2017. Т.3. 952 с.
18. Венгеров А.Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов ; 3-е изд. М. : Юриспруденция, 2000. 528 с.
19. Верланов С.О. Економічні і соціальні права: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2008. 18 с.
20. Вешняков А.А. Избирательные стандарты в международном праве и их реализация в законодательстве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. М., 1997. 184 с.
21. Выборы Президента Украины: міжнародний вимір / Комітет виборців України : аналітична записка. К. : Комітет виборців України, 2004. 15 с.
22. Виборча реформа очима громадськості. *Аналітичний звіт за результатами проекту “Організація широкого та відкритого громадського обговорення питань удосконалення виборчого законодавства в Україні”*

(жовтень – листопад 2011 р.). URL : <http://www.osce.org/uk/ukraine/107091?download=true> (дата звернення : 14.07.2019).

23.Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / за заг. ред. Радченка Є.В. К. : Факт, 2003. 258 с.

24.Виборче право України : навч. посіб. / за ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук. К. : Парламентське вид-во, 2003. 383 с.

25.Виборчий кодекс : проект Закону України від 04.06.2014 року Реєстр. № 4010а. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51202 (дата звернення : 20.10.2019).

26.Виборчий кодекс : проект Закону України від 16.06.2014 року Реєстр. № 401а-1. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4010%D0%B0-1&skl=8 (дата звернення : 20.11.2019).

27.Виборчий кодекс : проект Закону України від 16.09.2015 року Реєстр. № 3112. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56490 (дата звернення : 20.11.2019).

28.Виборчий кодекс : проект Закону України від 02.10.2015 року Реєстр. № 3112-1. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671 (дата звернення : 20.11.2019).

29.Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 року № 396-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/396-IX> (дата звернення : 28.11.2019).

30.Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) (реєстр. № 1017) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 16.12.2019 року № 8-в/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008v710-19> (дата звернення : 24.11.2019).

31.Висновок щодо виборчого законодавства Сполученого Королівства. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали

Венеціанської Комісії / за ред. Ю. Ключковського ; в 2-х част. К. : Логос, 2016. Ч. 2. С. 437–465.

32. Висновок щодо Закону “Про вибори народних депутатів України”. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / за ред. Ю. Ключковського. К. : Логос, 2009. С. 428–433.

33. Висновок щодо проекту Виборчого кодексу Верховної Ради України. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії. / за ред. Ю. Ключковського ; в 2-х част. К. : Логос, 2016. Ч. 2. С. 284–294.

34. Висновок щодо проекту Конвенція АОВЦСЄ про виборчі стандарти, виборчі права і свободи. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії. / за ред. Ю. Ключковського ; в 2-х част. К. : Логос, 2016. Ч. 1. С. С. 181–201.

35. Витрук Н.В. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: понятие, природа, юридическая сила и значение. *Конституционное право : Восточноевропейское обозрение*. 1999. № 3 (26). С. 95–96.

36. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : від 23 квітня 1969 року. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення : 09.10.2019).

37. Волошенюк Г. Б. Міжнародно-правові акти як міжнародні стандарти і джерела виборчого права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2019. Випуск 59. Том. 1. С. 87-92.

38. Волошенюк Г. Б. Місце джерел виборчого права в системі джерел конституційного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. Т. 1. С. 72-76.

39. Волошенюк Г. Б. Правова природа джерел конституційного права України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2019. № 8 (20). С. 98-104.

40. Волошенюк Г. Б. Регіональні (європейські) міжнародні акти як джерела виборчого права України. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р.). Ужгород, Ужгородський національний університет, 2019. С. 244-249.

41. Волошенюк Г. Б. Роль інституцій громадянського суспільства у формуванні національного виборчого законодавства. *Правові засади взаємодії органів публічної влади з інституціями громадянського суспільства в Україні та зарубіжних державах* : тези доп. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 листопада 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 79-82.

42. Волошенюк Г. Б. Стабільне виборче законодавство як фактор сприяння вітчизняній реформі у сфері децентралізації влади. *Децентралізація влади в Україні: перші кроки і перспективи подальшого конституційного забезпечення* : тези доп. міжн. круг. столу (м. Київ, 4 червня 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 32-35.

43. Волошенюк Г. Б. Судовий прецедент як джерело виборчого права України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конференції (м. Харків, 17 травня 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 42-44.

44. Волошенюк Г. Б. Сучасні проблеми імплементації рішень Конституційного Суду України у виборчій сфері. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 1 (volume 1). С. 65-72.

45. Вопросы теории советского конституционного права. Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1967. 319 с.

46. Выступление Генерального секретаря Ассоциации организации выборов стран Центральной и Восточной Европы З. Тота (Венгрия) на конференции “Развитие и кодификация международных избирательных стандартов” : 3-я Европейская конференция представителей центральных избирательных комиссий (2006). *Журнал о выборах*. 2006. Спец. вып. С. 71–72.

47. Габричидзе Б.Н., Елисеев Б.П., Чернявский А.Г. Конституционное право современной России : учебник для вузов. М. : Дело и Сервис, 2001. 416 с.

48. Гаджиев Г.А. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации как источник конституционного права. *Конституционное право : Восточноевропейское обозрение*. 1999. № 5 (28). С. 82–89.

49. Гаджинова Ф.М. Источники права и их система в современном российском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2004. 24 с.

50. Георгіца А.З., Тодика О.Ю. Вибори як форма народовладдя в аспекті міжнародних виборчих стандартів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. 2004. Вип. 227. С. 35–40.

51. Гергелійник В.А. Правові проблеми становлення і функціонування конституційної юстиції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2000. 18 с.

52. Гетьман Є. Підзаконний нормативно-правовий акт: поняття, ознаки, функції, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 92–100.

53. Головин А.Г. Эволюция системы избирательного законодательства в Российской Федерации: тенденции и перспективы. М. : Московское бюро по правам человека, “Academia”, 2008. 212 с.

54. Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 304 с.

55. Горбунова Л.М. Підзаконні нормативно-правові акти: організаційно-правові питання забезпечення законності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2005. 21 с.

56. Горшенев В.М. Функции и содержание норм процессуального права по советскому законодательству. *Проблемы правоведения*. Новосибирск, 1967. С. 16–38.

57. Государственное право Российской Федерации / под ред. О.Е. Кутафина. М. : Юридическая литература, 1996. 584 с.

58. Гранат Н.Л. Источники права. *Юрист*. 1998. № 9. С. 6–12.

59.Гудзь Л.В. Процес становлення виборчого законодавства України і тенденції його подальшого розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія “ПРАВО”. 2017. Вип. 24. С. 52–54.

60.Гураленко Н.А. Система джерел права : аналіз структурних елементів. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Чернівці : ЧНУ, 2010. Вип. 538 : Правознавство. С. 11–16.

61.Данцева Т.Н. Формальные источники права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Красноярск, 2007. 24 с.

62.Декларація про участь жінок у виборах. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії. / за ред. Ю. Ключковського ; в 2-х част. К. : Логос, 2016. Ч. 1. С. С. 178–179.

63.Демичева З.Б. К вопросу о понятии “правовые стандарты Совета Европы”. *Московский журнал международного права*. 2006. № 3. С. 46–47.

64.Денисов А.И. Теория государства и права. М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 532 с.

65.Джерела конституційного права України : монографія / відп. ред. : Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик. К. : Наукова думка, 2010. 710 с.

66.Джоусе-Иванина М. Нормативно-правовой акт в системе источников российского права : дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2010. 182 с.

67.Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким : від 5 квітня 1710 року. URL : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> (дата звернення : 06.08.2019).

68.Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ : от 29 июня 1990 года. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_082 (дата звернення : 14.10.2019).

69.Домбровський І., Гергелійник В. Правові позиції Конституційного Суду України: окремі аспекти. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 140–146.

70.Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. / за ред. Ю. Ключковського. К. : Логос, 2009. С. 142–197.

71.Дудченко В.В. Система источников украинского права. Введение в украинское право. Одесса : *Юридическая литература*. 2009. С. 153–175.

72.Дунас О.І. Система джерел права як складно організований механізм. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 19–24.

73.Євграфова Є., Євграфов П. Виборче право – складова конституційного процесу. *Віче*. 2015. № 16. С. 2–5.

74.Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії / за ред. Ю. Ключковського ; в 2-х част. К. : Логос, 2016. Ч. 2. 472 с.

75.Загальна декларація прав людини. *Права людини. Міжнародні договори України : декларації, документи* / упоряд. Ю.К. Качуренко. К. : Юрінформ, 1992. С. 18–24.

76.Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Х. : Право, 2009. 584 с.

77.Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К. : Ваіте, 2016. 392 с.

78.Загальний коментар Комітету ООН з прав людини до статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. *Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика : навч. посіб.* Х. : ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС, 2008. С. 26–28.

79.Зайцев О.В. Закон как источник гражданского права Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. М., 2003. 224 с.

80.Зивс С.Л. Источники права. М. : Наука, 1981. 240 с.

81. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации : учебник для вузов / отв. ред. А.В. Иванченко. М. : Норма, 1999. 856 с.

82. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации / под ред. А.А. Вешнякова. М. : Норма, 2003. 816 с.

83. Источники (формы) права : межвузовский сборник научных трудов / отв. ред. Е.Л. Поцелуев. Иваново : Иван. гос. ун-т, 2003. с.

84. Калинин А.Ю., Комаров С.А. Форма (источник) права как категория в теории права. *Правоведение*. 2000. № 6. С. 3–10.

85. Кармазіна К.Ю. Закон “Про систему джерел права України”: актуальність та перспективи. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 13 Вип. 9. (Правознавство). С. 101–106. URL : <http://vuzlib.com/content/view/1076/54/> (дата звернення : 20.06.2019).

86. Кармаліта М.В. Місце правової доктрини в сучасній системі джерел (форм) права України. *Публічне право*. 2012. № 2 (6) С. 279–287. URL : <http://ndifp.asta.edu.ua/files/doc/publications/karmalita/misce-doktryna-karmalita.pdf> (дата звернення : 20.06.2019).

87. Катков Д.Б., Корчиго Е.В. Избирательное право: вопросы и ответы / под ред. Ю.А. Веденеева. М. : Юриспруденция, 2001. 288 с.

88. Кашанина Т.В., Кашанин А.В. Российское право : учебник. М. : Норма, 2003. 784 с.

89. Кельман М.С. Конституційний контроль як засіб захисту конституцій у національних правових системах континентального права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2001. 19 с.

90. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. М. : Аванта+, 2001. 559 с.

91. Керимов Д.А. Проблемы общей теории права и государства : в 3-т. ; т. 2 : Философия права. М. : Современный гуманитарный университет, 2002. 272 с.

92. Керимов Д.А. *Философские проблемы права : монография.* М. : Мысль, 1972. 472 с.

93. Керівні принципи щодо виборів. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської Комісії / за ред. Ю. Ключковського ; в 2-х част. К. : Логос, 2016. Ч. 1. С. 144–152.*

94. Кечекьян С.Ф. О понятии источников права. *Ученые записки МГУ : труды юрид. факультета.* Вып. 116. Кн. 2. М., 1946. С. 3–25.

95. Ключковський Ю.Б. *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія.* К. : Ваіте, 2018. 908 с.

96. Ключковський Ю.Б. Основні положення проекту Виборчого кодексу України. *Вибори та демократія.* 2010. № 2–3 (24–25). С. 130–144.

97. Ключковський Ю. *Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія.* К. : Час Друку, 2011. 132 с.

98. Князев С.Д. *Очерки теории российского избирательного права.* Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1999. 416 с.

99. Кодекс належної практики у виборчих справах. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської Комісії / за ред. Ю. Ключковського ; в 2-х част. К. : Логос, 2016. Ч. 1. С. 143–176.*

100. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. *Конституционное право России.* М. : Юристъ, 2001. 520 с.

101. Конвенція про політичні права жінок : від 20 грудня 1952 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156

102. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок : від 18 грудня 1979 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (дата звернення : 11.10.2019).

103. *Конституции государств Европы : в 3 т. / под общей ред. Л.А. Окунькова.* М. : Издательство НОРМА, 2001. Т. 1 824 с.

104. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник. в 4-х т. / отв. ред. Б.А. Страшун. М. : БЕК, 1996. Т. 1-2. 784 с.

105. Конституционное право зарубежных стран : учебник / под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. М. : НОРМА, 2001. 832 с.

106. Конституционное право Российской Федерации : под ред. М.И. Кукушкина, В.Д. Перевалова. Екатеринбург : УрГЮА, 1995. 368 с.

107. Конституционное право : словарь / отв. ред. В.В. Маклаков. М. : Юристъ, 2001. 559 с.

108. Конституционное право : учебник / отв. ред. В.В. Лазарев. М. : Юристъ, 1999. 228 с.

109. Конституция Испании : от 7 декабря 1978 года. URL : <http://vivovoco.astronet.ru/VV/LAW/SPAIN.HTM#10> (дата обращения : 15.08.2019).

110. Конституция Княжества Андорра. *Конституции государств Европы* : в 3 т. / под общей ред. Л.А. Окунькова. М. : Норма, 2001. Т. 1. С. 237–249.

111. Конституция Португальской Республики : от 2 апреля 1976 года. URL : <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf> (дата звернення : 15.08.2019).

112. Конституция Республики Узбекистан : от 8 декабря 1992 года. URL : <http://lex.uz/acts/35869> (дата звернення : 16.08.2019).

113. Конституция Федеративной Республики Германия : от 23 мая 1949 года. URL : https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0014_gru&l=ru&object=translation (дата звернення : 15.08.2019).

114. Конституция Швеции : от 27 февраля 1974 года. URL : <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://legalns.com/download/books/cons/sweden.pdf> (дата звернення : 15.08.2019).

115. Конституційне право : навч. посіб. / за заг. ред. М.І. Марчука; О.С. Бакумова, Л.Д. Варунц, Т.І. Гудзь та ін. Х. : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. 408 с.

116. Конституційне право України: академічний курс : підруч. ; у 2-х т. / за ред. В.Ф. Погорілка. К. : Юридична думка, 2006. Т. 1. 544 с.

117. Конституційне право України / за ред. В.Ф. Погорілка. К. : Наукова думка, 1999. 735с.

118. Конституційне право України : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Ю.М. Бисага, Ю.Ю. Бисага, Д.М. Белов та ін. Ужгород : Ліра, 2007. 370 с.

119. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування : від 08 червня 1995 року № 1к/95-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення : 21.09.2019).

120. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : від 30.01.1937 року URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001 (дата звернення : 16.08.2019).

121. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : від 20.04.1978 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420> (дата звернення : 16.08.2019).

122. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки : від 10 березня 1919 року. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001316-19> (дата звернення : 12.08.2019).

123. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки : від 15 травня 1929 року. URL : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929> (дата звернення : 12.08.2019).

124. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К. : Москаленко О.М., 2018. 84 с.

125. Конституція Республіки Білорусь : від 30 березня 1994 року. URL : <http://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus> (дата звернення : 15.08.2019).

126. Конституція США : від 17 вересня 1787 року. URL : <https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%>

D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A1%D0%A8%D0%90#Стаття_I (дата звернення : 15.08.2019).

127. Конституція України : від 28 червня 1996 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення : 17.08.2019).

128. Конституція України : науково-практичний коментар / редкол. : В.Я. Тацій, О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш та ін. ; 2-ге вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2011. 1128 с.

129. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) : від 29 квітня 1918 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18> (дата звернення : 13.08.2019).

130. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К. : Москаленко О.М., 2018. 56 с.

131. Конюхова И.А. Конституционное право Российской Федерации. Общая часть : курс лекций. М. : Городец, 2006. 340 с.

132. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. СПб, 1907. 304 с.

133. Кравченко В.В. Конституційне право України : навч. посіб. К. : Атіка, 2004. 512 с.

134. Краткий юридический словарь / под ред. А.Н. Аэрилияна. М. : Институт новой экономики, 2005. 1088 с.

135. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

136. Кутафин О.Е. Источники конституционного права Российской Федерации. М. : Юристъ, 2002. 348 с.

137. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права. М. : Юристъ, 2001. 444 с.

138. Куценко І.В. Система джерел права в Україні. *Правова держава* : щорічник наук. пр. 2006. Вип. 17. С. 478–483.

139. Кучеренко П.А. Реализация международных избирательных стандартов в правовой системе Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2007. 25 с.
140. Лазарев Л.В. Конституционный Суд и развитие конституционного права. *Журнал российского права*. 1997. № 11. С. 3–13.
141. Лазур Я.В. Деякі аспекти імплементації в Україні світових стандартів забезпечення прав і свобод людини у сфері публічного управління. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. пр. / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. Вип. 51. С. 258–263.
142. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. М. : Зерцало-М, 2002. 288 с.
143. Лепешкин А.И. Курс советского государственного права : в 2 т. М. : Госюриздат. Т. 1. 1961. 591 с.
144. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К. : Юрисконсульт, 2006. 355 с.
145. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). К. : Атіка, 2013. 412 с.
146. Луць Л.А. Система джерел права : проблеми і тенденції розвитку. *Національна держава і право в умовах глобалізації* : зб. наук. статей. К. : Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2007. С. 45–52.
147. Лучин В.О. Источники советского государственного права. Куйбышев : Куйбышевск. ун-т, 1976. 221 с.
148. Лысенко В.И. Некоторые проблемы развития российского избирательного права. *Государство и право*. 1995. № 8. С. 14–15.
149. Магазинер Я.М. Лекции по государственному праву (общее государственное право). Пг. : 18-я гос. тип., 1919. 234 с.
150. Мартиненко П.Ф. Функції джерел права: внесок в теорію правової політики. *Вісник Київського університету. Суспільно-політичні науки*. 1992. Вип. 6. С. 3–16.

151. Мартинюк Р. Органи конституційної юрисдикції в системі вищих органів держави. *Публічне право*. 2017. № 1 (25). С. 83–91.

152. Мархгейм М.В. Конституционная система защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации : автореф. дис. д-ра юрид. наук. М., 2005. 60 с.

153. Марцеляк О.В. Выборы народных депутатов: история, теория, практика : навч. посіб.. Х. : ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС, 2008. 636 с.

154. Марцеляк О.В. Джерела виборчого права України і міжнародні виборчі стандарти. *Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: актуальні та методологічні підходи* : зб. наук. праць / за ред. Ю.О. Волошина. Одеса : Фенікс, 2015. С. 245–276.

155. Марцеляк О.В. Онтологічний вимір сучасного об'єктивного виборчого права: концептуальні підходи. *Сучасні проблеми виборчого права і методологія його викладання у вищих навчальних закладах України* : тези доповідей міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22-23 червня 2017 р.). К. : Прінт-Сервіс, 2017. С. 146–155.

156. Марченко М.Н. Источники права. М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 760 с.

157. Махненко А.Х. Государственное право зарубежных социалистических стран. М. : Высш. шк., 1970. 368 с.

158. Мельник Р.С. Системний підхід у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 11. С. 3–6.

159. Мишин А.А. Конституционное право зарубежных стран : учебник. М. : Белые альвы, 1999. 456 с.

160. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації : від 21 грудня 1965 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення : 19.10.2019).

161. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Права людини. Міжнародні договори України : декларації, документи / упоряд. Ю.К. Качуренко*. К. : Юрінформ, 1992. С. 36–58.

162. Науково-практичний коментар Закону України “Про вибори Президента України” / ред. Ю.Б. Ключковський. К. : Парламентське видавництво, 2004. 82 с.

163. Нестерович В.Ф. Виборче право України : підруч. К. : Ліра-К, 2017. 504 с.

164. Несторович В.Ф. Поняття та види джерел виборчого права України. URL : <http://maup.com.ua/assets/files/expert/4/3.pdf> (дата звернення : 10.10.2019).

165. Несторович В.Ф. Проблеми та перспективи прийняття Виборчого кодексу України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Т. 1. Вип. 6 (21). С. 51–55.

166. Николаев Е.А. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: определение, юридическая природа, имплементация в правовую систему. *Право и политика*. 2002. № 3. С. 15–30.

167. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. К. : Аконіт. 1998. Т. 2. 910 с.

168. Общая теория государства и права / А.В. Мицкевич ; под ред. М.Н. Марченко. М. : Норма : НИЦ ИНФРА-М, 2001. Т. 2. 230 с.

169. Общая теория государства и права : учебник / под ред. В.С. Петрова и Л.С. Явича. Т. 2 Общая теория права. Л. : Ленинградский ун-т, 1974. 416 с.

170. Онишко Є. Європейські правові стандарти: способи та рівні впровадження (теоретичні аспекти). *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матер. XV регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 4–5 лютого 2009 р.). Львів, 2009. С. 29–30.

171. Основи конституційного права України : конспект лекцій / за ред. Перевалової Л.В. Х. : ХП, 2002. 39 с.

172. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монограф. К. : Юрид. думка, 2008. 336 с.

173. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. К., 2009. 32 с.

174. Перший протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : від 20 березня 1952 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_535 (дата звернення : 20.10.2019).

175. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб. : Слово, 1907. Т. II. 656 с.

176. Повышение эффективности принципа периодических и подлинных выборов : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 46/137. *Международные избирательные стандарты* : сборник документов / отв. ред. А.А. Вешняков. М. : Весь мир, 2004. С. 193–196.

177. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник. К. : Ліра-К, 2012. 576 с.

178. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник. К. : Правова єдність, 2010. 432 с.

179. Порівняльна доповідь про виборчі бар'єри та інші характеристики виборчих систем, які перешкоджають доступу партій до парламенту. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії / за ред. Ю. Ключковського ; в 2-х част. К. : Логос, 2016. Ч. 1. С. 230–243.

180. Постников А.Е. Избирательное право России. М. : Юристъ, 1996. 640 с.

181. Пояснювальна записка до проекту Виборчого кодексу України від 23 березня 2010 року № 4234-1. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4234-1&skl=7 (дата звернення : 01.11.2019).

182. Про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) : Проект Закону № 1017 від 29.08.2019 року. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66257 (дата звернення : 15.11.2019).

183. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 року № 1706-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення : 17.11.2019).

184. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 року № 2704-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80> (дата звернення : 17.11.2019).

185. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1.11.1996 року № 9. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96> (дата звернення : 17.11.2019).

186. Про затвердження Порядку закупівлі товарів, робіт і послуг, необхідних для підготовки та проведення виборів народних депутатів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.04.2012 року № 320. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2012-%D0%BF#n11> (дата звернення : 27.11.2019).

187. Про затвердження Порядку оплати праці членів окружних та дільничних виборчих комісій з виборів народних депутатів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 5.09.2012 року № 848. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-2012-%D0%BF> (дата звернення : 27.11.2019).

188. Про затвердження Порядку фінансування виборчих комісій під час підготовки і проведення місцевих виборів Постанова Кабінету Міністрів України від 14.09.2015 року № 700. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2015-%D0%BF#n11> (дата звернення : 27.11.2019).

189. Про затвердження Регламенту Центральної виборчої комісії : Постанова Центральної виборчої комісії від 26.04.2005 року № 72. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0072359-05> (дата звернення : 29.11.2019).

190. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 року № 794-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18> (дата звернення : 18.11.2019).

191. Про Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні : Указ Президента України від 8.12.2000 року № 1322/2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322/2000/sp:head:max100> (дата звернення : 26.11.2019).

192. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 року № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

193. Про нормативно-правові акти : Проект Закону від 01.12.2010 року № 7409. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39123 (дата звернення : 29.11.2019).

194. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 року № 2365-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/print> (дата звернення : 17.11.2019).

195. Про Порядок контролю за надходженням, обліком і використанням коштів виборчих фондів політичних партій, кандидати у народні депутати України від яких зареєстровані в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, та кандидатів у народні депутати України в одномандатних виборчих округах : Постанова Центральної виборчої комісії від 16.05.2014 року № 618. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0618359-14> (дата звернення : 28.11.2019).

196. Про Порядок контролю за правильним і цільовим використанням коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку та проведення виборів Президента України, народних депутатів України : Постанова Центральної виборчої комісії від 3.01.2019 року № 8. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008359-19> (дата звернення : 28.11.2019).

197. Про Порядок призначення перших виборів депутатів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад та відповідних сільських, селищних, міських голів : Постанова Центральної виборчої комісії від 29.11.2018 року № 234. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0234359-18#n9> (дата звернення : 28.11.2019).

198. Про Представника Президента України у Центральній виборчій комісії : Указ Президента України від 7.06.2007 року № 512/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512/2007> (дата звернення : 26.11.2019).

199. Про пропозиції щодо вдосконалення Виборчого кодексу України, повернутого з пропозиціями Президента України для повторного розгляду Верховною Радою України : Постанова Центральної виборчої комісії від 11.11.2019 року № 1954. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1954359-19> (дата звернення : 28.11.2019).

200. Про Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України “Про вибори народних депутатів України” стосовно видачі членами дільничних виборчих комісій виборчих бюлетенів з виборів народних депутатів України на підставі паспорта громадянина України» : Постанова Центральної виборчої комісії від 14.06.2019 року № 1008. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1008359-19> (дата звернення : 28.11.2019).

201. Про Роз'яснення щодо окремих питань здійснення повноважень органами ведення Державного реєстру виборців на території об'єднаних територіальних громад, до складу яких входять міста обласного значення : Постанова Центральної виборчої комісії від 19.10.2018 року № 167. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0167359-18> (дата звернення : 28.11.2019).

202. Про Роз'яснення щодо порядку надання дозволу громадським організаціям мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів України : Постанова Центральної виборчої комісії від 24.05.2019 року № 900. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0900359-19> (дата звернення : 28.11.2019).

203. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 року № 3759-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення : 17.11.2019).

204. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30.06.2004 року № 1932-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15> (дата звернення : 17.11.2019).

205. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общей ред. В.С. Нерсисянца. М. : Норма, 2004. 832 с.

206. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття. Юридичний вісник України. 2012. 13-19 грудня. № 49 (910). С. 6.

207. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К. : Атіка, 2001. 176 с.

208. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2008. 224с.

209. Раданович Н. Європейські стандарти прав людини: поняття, структура, джерела формування. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : XIII Регіонал. наук.-практ. конф. (м. Львів, 8-9 лютого 2007 р.). Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2007. С. 69–71.

210. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року” (справа про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України”) : від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p71> (дата звернення : 14.09.2019).

211. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України “Про Закон України “Про порядок проведення виборів депутатів міської, районних у місті Києві рад та міського голови у місті Києві” (справа про вибори у містах Києві та Севастополі) : від 27 березня 1998 року № 5-рп/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-98> (дата звернення : 14.09.2019).

212. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції

України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” : від 29 травня 2013 року № 2-рп/2013. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/v002p710-13> (дата звернення : 14.09.2019).

213. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України і виконавчого комітету Вінницької міської ради щодо офіційного тлумачення положень статей 38, 78 Конституції України, статей 1, 10, 12, частини другої статті 49 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” (справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови) : від 6 липня 1999 року № 7-рп/99. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-99> (дата звернення : 14.09.2019).

214. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини п'ятої статті 52, абзацу другого частини десятої статті 98, частини третьої статті 99 Закону України “Про вибори народних депутатів України” (справа про висування кандидатів у народні депутати України за змішаної виборчої системи) : від 5квітня 2012 року № 8-рп/2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-12> (дата звернення : 14.09.2019).

215. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 58 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Верховної Ради України “Про Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України з питань моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України” (справа про Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України) : від 18 листопада 2004 року № 17-рп/2004. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-04/print/sp:head> (дата звернення : 14.09.2019).

216. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) положень частини другої статті 22 Закону України “Про вибори народних депутатів України” стосовно рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до всіх одномандатних виборчих округів, які утворюються на території столиці України – міста Києва : від 4 квітня 2012 року № 7-рп/2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-12> (дата звернення : 14.09.2019).

217. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 63 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 43 Закону України “Про вибори народних депутатів України” (справа про виборчу заставу) : від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-02>(дата звернення : 14.09.2019).

218. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 101 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положень частин першої, п'ятої статті 103 Конституції України у системному зв'язку з пунктом 16 розділу XV “Перехідні положення” Конституції України (справа про строк, на який обирається Президент України) : від 15 травня 2014 року № 5-рп/2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-14> (дата звернення : 14.09.2019).

219. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 7 ст. 3 Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим” (справа про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим) : від 17 квітня 2003 року № 9-рп/2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/v009p710-03?lang=uk> (дата звернення : 14.09.2019).

220. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про вибори народних депутатів України” (справа про вибори народних депутатів України) : від 26 лютого 1998 року

№ 1-рп/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98> (дата звернення : 14.09.2019).

221. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення ч. 3 ст. 30 Закону України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (справа про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів) : від 23 жовтня 2003 року № 17-рп/2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/v017p710-03> (дата звернення : 14.09.2019).

222. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Харківської обласної державної адміністрації та Харківської обласної ради про офіційне тлумачення положень пункту 4 частини третьої статті 56, пункту 2 частини першої, частини п'ятнадцятої статті 64 Закону України “Про вибори Президента України” (справа про вибори Президента України) : від 24 лютого 2005 року № 3-рп/2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-05> (дата звернення : 14.09.2019).

223. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Центральної виборчої комісії щодо офіційного тлумачення положень частин 11 і 13 ст. 42 Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 1998 року (справа про тлумачення Закону України “Про вибори народних депутатів України”) : від 25 березня 1998 року № 3-рп/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-98> (дата звернення : 14.09.2019).

224. Руднева О.М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Х., 2011. 36 с.

225. Рябець М.М. Выборча кампанія 1998 року по виборах народних депутатів України. Підсумки. Проблеми : зб. міжнар. наук.-практ. конф. (доповіді, виступи, рекомендації) : Україна. Выбори-98. Досвід. Проблеми. Перспективи. Київ, 1999. С. 20– 24.

226. Сабо И. Социалистическое право. М. : Прогресс, 1964. 396 с.

227. Савчин М.В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003. 17 с.
228. Савчук К.О. Стандарти міжнародні. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. К. : Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П–С. 736 с.
229. Сав'як О.В. Правовий звичай у системі джерел конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2008. 20 с.
230. Скакун О.Ф., Бондаренко Д.А. Юридический научно-практический словарь-справочник (основные термины и понятия) / под общ. ред. Скакун О.Ф. Х. : Эспада, 2007. 488 с.
231. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник. Х. : Еспада, 2006. 776 с.
232. Смолярчук В.И. Источники советского трудового права. М. : Юрид. лит., 1978. 168 с.
233. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2007. 632 с.
234. Советское государственное право : ученик ; 2-е изд., испр. и доп. М. : Юрид. лит., 1985. 464 с.
235. Советское государственное право : учебник для юрид. вузов / под ред. В.С. Шевцова. М. : Высш. школа, 1978. 439 с.
236. Советское государственное право : учебник. М. : Юрид. лит., 1983. 496 с.
237. Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процессуальное право. СПб. : Изд-во Юридического института, 2002. 474 с.
238. Сравнительное конституционное право / отв. ред. В.Е. Чиркин. М. : Манускрипт, 1996. 728 с.
239. Ставнічук М.І. До сучасного розуміння принципів виборчого права України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. К. , 2001. Вип. 13. С. 111–118.

240. Ставнійчук М.І. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики : монографія. К. : Факт, 2001. 156 с.

241. Ставнійчук М.І. Конституційно-правові основи виборів до органів державної влади України. *Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні* : проблеми теорії і практики. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. С. 35–37.

242. Стешенко Т.В. Кодифікація виборчого законодавства: зарубіжний досвід та перспективи її впровадження в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Х., 2011. Вип 21. С. 33–40.

243. Стешенко Т.В., Стешенко Л.С. Міжнародні виборчі стандарти, їх реалізація у виборчому законодавстві України. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. Х., 2015. Вип. 29. С. 32–42.

244. Сушинський О.І. Компетенція Центральної виборчої комісії в аспекті правової позиції. *Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України “Про вибори Президента України” у редакції 2004 р.* : збірник матеріалів наук.-практ. конф. К. : ПЦ “Фоліант”, 2005. С. 32–47.

245. Сырых В.М. Теория государства и права : учебник. М. : Юстицинформ, 2012. 704 с.

246. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права ; 3-е изд. С-Пб. : Лань, 2001. 560 с.

247. Теліпко В.Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2009. 568 с.

248. Теория государства и права : учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько. М. : Юрист, 2004. URL : http://www.pravo.vuzlib.org/book_21598_page_1.htm (дата звернення : 04.06.2019).

249. Теория государства и права : учебник / под ред. Р.А. Ромашова. СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. 630 с.

250. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

251. Тихий В. Правова природа, повноваження, рішення та висновки Конституційного Суду України. *Проблеми сучасного українського конституціоналізму* : збірка наук. праць на пошану... Леоніда Юзькова / заг. ред. : А. Стрижак, В. Тацій. К. : Логос, 2008. С. 215–228.

252. Тихомиров Ю.А. Современное публичное право. М. : Эксмо, 2008. 448 с.

253. Тодика О.Ю. Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект) : монографія. Х. : Факт, 2003. 147 с.

254. Тодика О.Ю. Выборче право України, других країн СНД по формуванню парламентів в аспекті міжнародних виборчих стандартів і реалізації народовладдя. *Reforma prawa wyborczego w Polsce i na Ukrainie*. Przemysl: Wyzsza Szkoła Administracji a Zarzadzania, 2004. S. 314–324.

255. Толстик В.А. Иерархия источников российского права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Нижний Новгород, 2002. 54 с.

256. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2004. 18 с.

257. Уманский Я.Н. Советское государственное право. М. : Высш. шк., 1970. 448 с.

258. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 2, 20, частини третьої статті 25, статей 26, 28, 31, 34, частини другої статті 38, частини третьої статті 39, частин шостої, сьомої, восьмої статті 42, частини першої статті 49 Закону України “Про вибори народних депутатів України” : від 29 листопада 2000 року № 59-у/2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v059u710-00> (дата звернення : 18.09.2019).

259. Федоренко В. Виборче право і виборчий процес як складники системи конституційного права України (теоретико-методологічні аспекти). *Вибори та демократія*. 2007. № 4 (14). С. 18–24.

260. Федоренко В.Л. Виборче право як складова система конституційного права України (із досвіду виборів 2006 року). *Вибори-2006 : Досвід. Проблеми. Перспективи* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 жовтня – 1 листопада 2006 р.). К. : Атіка, 2007. С. 191–195.

261. Федоренко В.Л. Виборчий кодекс для України та реформа виборчого законодавства : pro et contra. URL : <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/12974/1/p038-041.pdf> (дата звернення : 02.12.2019).

262. Федоренко В.Л. Категорія “виборчий процес” у конституційному праві: теоретико-методологічні та законодавчі аспекти. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 30–40.

263. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.

264. Функціонування демократичних інституцій в Україні : Резолюція ПАРЕ від 4.10.2010 року № 1755. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a19 (дата звернення : 02.12.2019)

265. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М. : Зерцало, 1995. 375 с.

266. Цимбалістий Т.О. Правова природа актів органу конституційної юстиції. *Порівняльне аналітичне право*. 2016. № 14. С. 59–61.

267. Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве / под ред. М.Л. Гаспарова. М. : Ладомир, 1994. 475 с.

268. Цоклан В.І. Теоретико-методологічні основи системи сучасних джерел конституційного права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 7–8. С. 77–88.

269. Цоклан В.І., Федоренко В.Л. Система сучасних джерел конституційного права України : монографія / за ред. В.Л. Федоренка. К. : Ліра-К, 2009. 400 с.

270. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран : учебник. М. : Юристъ, 1997. 568 с.
271. Чернописька Г.Б. Проблеми кодифікації вітчизняного виборчого законодавства. *Конституційне реформування в Україні: сучасні виклики і тенденції* : матеріали XIII міжнар. наук.-практ. конф. Від громадянського суспільства – до правової держави (21 квітня 2017 року, м. Харків). Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна. С.213–215.
272. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. *Право України*. 1998. № 5. С. 25–29.
273. Шебанов А.Ф. Форма советского права. М. : Юрид. лит., 1968. 216 с.
274. Шевчук С.В. Основи конституційної юрисдикції. Х. : Консум, 2002. 294 с.
275. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права : вып. II. М. : Бр. Башмаковы, 1910. 839 с.
276. Шмеріга В.І., Крестовська Н.М. Конституційне право України : ынтерактивний курс. Одеса : Одіссей, 2004. 240 с.
277. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. К. : Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П–С. 736 с.
278. Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium. *European Court for Human Rights*. Judgment of 2 March 1987. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57536> (date of the application : 12.10.2019).
279. Opinion № 338/2005 on the Law on Elections of People’s Deputies of Ukraine by the Venice Commission and OSCE/ODIHR : Adopted by the Council for Democratic Elections (Venice, 15 December 2005) and the Venice Commission (Venice, 16-17 December 2005, CDL-AD(2006)002rev-e). Strasbourg, 2006. 25 p.
280. Opinion № 593/2010 on the draft election code of the Verkhovna Rada of Ukraine : Adopted by the Council for Democratic Elections (Venice, 16 December 2010) and by the Venice Commission (Venice, 17-18 December 2010, CDL-AD(2010)047-e). Strasbourg, 2010. 10 p.

281. Sieghart P. *The International Law of Human Rights*. N.Y. : *Oxford University Press*, 1983. P. 15–26.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,
в яких висвітлено основні наукові результати дисертації:**

1. Волошенюк Г. Б. Місце джерел виборчого права в системі джерел конституційного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. Т. 1. С. 72-76.

2. Волошенюк Г. Б. Міжнародно-правові акти як міжнародні стандарти і джерела виборчого права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2019. Випуск 59. Том. 1. С. 87-92.

3. Волошенюк Г. Б. Правова природа джерел конституційного права України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2019. № 8 (20). С. 98-104.

4. Волошенюк Г. Б. Сучасні проблеми імплементації рішень Конституційного Суду України у виборчій сфері. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 1 (volume 1). С. 65-72.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Чернописька Г. Б. Проблема кодифікації вітчизняного виборчого законодавства. *Від громадянського суспільства – до правової держави* : тези доп. XIII Міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 р.). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 213-215.

6. Волошенюк Г. Б. Регіональні (європейські) міжнародні акти як джерела виборчого права України. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р.). Ужгород, Ужгородський національний університет, 2019. С. 244-249.

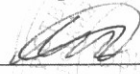
7. Волошенюк Г. Б. Судовий прецедент як джерело виборчого права України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та*

історико-правові проблеми : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конференції (м. Харків, 17 травня 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 42-44.

8. Волошенюк Г. Б. Стабільне виборче законодавство як фактор сприяння вітчизняній реформі у сфері децентралізації влади. *Децентралізація влади в Україні: перші кроки і перспективи подальшого конституційного забезпечення* : тези доп. міжн. круг. столу (м. Київ, 4 червня 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 32-35.

9. Волошенюк Г. Б. Роль інституцій громадянського суспільства у формуванні національного виборчого законодавства. *Правові засади взаємодії органів публічної влади з інституціями громадянського суспільства в Україні та зарубіжних державах* : тези доп. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 листопада 2019 р.). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 79-82.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан юридичного факультету ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»
 д.ю.н., професор Лазур Я.В.
« 8 » жовтня 2020 року

А К Т

впровадження у навчальний та науково-дослідні процеси юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» результатів дисертаційного дослідження Волошенюк Галини Богданівни на тему «Джерела виборчого права України: проблеми теорії та практики» за спеціальністю 081 – «Право»

Комісія у складі:

1. Завідувача кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, д.ю.н., професора Бисаги Ю.М.;
2. Професора кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, д.ю.н., професора Белова Д.М.;
3. Професора кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, д.ю.н., професора Пирого І.С.

склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Волошенюк Галини Богданівни на тему «Джерела виборчого права України: проблеми теорії та практики», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право» (галузь знань 08 “Право”) є цілком обґрунтованими, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення для використання у навчальному процесі кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» при викладанні навчальних дисциплін “Конституційне право України”, “Конституційне право зарубіжних країн”, розробці та вдосконаленні спеціальних курсів, а також у науково-дослідній роботі викладачів та аспірантів кафедри, при підготовці ними навчальних програм й підручників.

Завідувач кафедри, д.ю.н., професор

Професор кафедри, д.ю.н., професор

Професор кафедри, д.ю.н., професор

 Ю.М. Бисага

Д.М. Белов

І.С. Пирого